

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ÇAPAKÇUR CEPHESİ
1915-1916

Bilal AKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA

Bingöl-2019

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ÇAPAKÇUR CEPHESİ
1915-1916

Bilal AKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA

Bingöl-2019

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	III
ÖNSÖZ	V
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI DEVLETİ’NİN GENEL DURUMU	6
1.1. OSMANLI DEVLETİ’NİN İTTİFAK ARAYIŞLARI	6
1.2. OSMANLI DEVLETİ’NİN SAVAŞA GİRMESİ	9
İKİNCİ BÖLÜM	13
2.1. 1916 ÖNCESİ KAFKAS CEPHESİNDE GENEL DURUM	13
2.2. NİZAMİYE VE İHTİYAT SÜVARİ TÜMENLERİNİN KURULUŞU.....	18
2.3. II. ORDUNUN KAFKAS CEPHESİNE İNTİKALİNDEN ÖNCE ÇAPAKÇUR BÖLGESİNDE GENEL DURUM.....	22
2.4. II. ORDUNUN DOĞU CEPHESİNE NAKLİ VE HAREKÂT ALANI.....	27
2.5. II. ORDUNUN TEŞKİLAT YAPISI	34
2.6. 1916 YILI II. ORDU BÜNYESİNDE ÇAPAKÇUR HATTINDA GENEL DURUM.....	36
2.7. ÇAPAKÇUR HATTINDA ÖNEMLİ YERLER VE MÜFREZELER	41
2.7.1. Kiğı Hattı	41
2.7.2. Karir-Başköy (Sancak) Hattı.....	45
2.7.3. Oğnut-Siğı Hattı	47
2.7.4. Boğlan - Masalla Hattı.....	49
2.7.5. Genç-Ardaşin-Şin Hattı	51

2.8. 8 HAZİRAN 1916 TARİHİNDE ÇAPAKÇUR MÜFREZESİNİN MASALLA VE OĞNUT MINTIKALARINDA RUSLARLA YAPILAN MUHAREBE RAPORU	53
2.9. ÇAPAKÇUR HATTINDA CEPHE GERİSİNDE YAŞANAN DİĞER GELİŞMELER	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	69
3.1. ERMENİ TEHCİRİ VE KÜRT AŞİRETLERİNİN GÖÇ VE İSKÂNI	69
3.2. MART 1916 DERSİM SORUNU	75
3.3. ERZİNCAN MÜTAREKESİ VE SAVAŞIN SONU.....	77
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	83
EKLER	92

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Birinci Dünya Savaşı'nda Çapakçur Cephesi 1915-1916* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

02/07/ 2019

Bilal AKAN

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bilal AKAN tarafından hazırlanan Birinci Dünya Savaşı'nda Çapakçur Cephesi 1915-1916 başlıklı bu çalışma, [10.07.2019] tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	:	İmza:
Danışman	:	İmza:
Üye	:	İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../201.. tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Yaşar BAŞ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşında Çapakçur (Bingöl) Cephesini konu edindiğim Yüksek Lisans Tez çalışmamı dört bölüm şeklinde hazırladım. Birinci bölüm ve giriş kısmında savaş öncesi Avrupa'da yaşanan siyasi ve sosyal etkileşimler ve bunun Osmanlı Devletine yansımaları, ittifak arayışları ve savaşa girişi, ikinci bölümde Kafkas Cephesinin açılması, 3. Ordunun durumu, Nizamiye ve İhtiyat Süvari Tümenlerinin kuruluşundan 1916 başlarına kadarki olayları, üçüncü bölümde 2. Ordunun Kafkas Cephesine nakli, Çapakçur Cephesindeki faaliyetleri, teşkilat yapısı, Çapakçur'da kurulan Müfrezeler, Aşiret Birlikleri, Çapakçur – Kiğı hattı boyunca savaşa sahne olan önemli yer ve mıntikalarda yaşanan gelişmeleri ve dördüncü bölümde ise Kafkas Cephesinde etkileri günümüze kadar devam ede gelen ve trajik hadiseler meydana veren Ermeni-Müslüman çatışmaları, tehcir ve göç hadisesi, 1916 Dersim sorunu, Çapakçur başta olmak üzere cephe hattında yaşanan salgın hastalıklar, insan ve mal zayıyatı vs. ile ilgili genel konuları değerlendirdim.

Kafkas Cephesi ilk açılan ve en son kapanan cephe olmuştur. Bu cephede yaşananlar Osmanlı Devleti tarihinin en önemli hadiselerindendir. Zira Osmanlı coğrafyasında birkaç etnik unsur dışındaki tüm unsurlar Birinci Dünya Savaşından sonra bağımsızlıklarını elde ederek devletten ayrılmıştır. Ancak 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devletinden ayrılmayı tasarlayan Ermeniler özellikle yaşadıkları Doğu Anadolu coğrafyasında bu ayrılığı gerçekleştirememiştir. Bu da bölgede özellikle Çapakçur-Van arasında faaliyet gösteren ve Hamidiye Süvari Alayları devamı niteliğindeki Gönüllü Aşiret Alayları ve Müfrezelerin Devlete bağlılıkları yanı sıra kendi yaşadıkları coğrafyada tüm güçleri ile buna karşı çıkmalarından dolayı olmuştur. Çalışmamda nizami ordu birlikleri yanında bir milli mücadeleye sahne olan bu coğrafyadaki kahramanlık destanı yazan gönüllü müfrezelerden bahsedilmiştir.

Yine çalışmamda Arşiv Belgeleri, Araştırma-İnceleme, hatırat ve makalelerden faydalandım. Tezimi hazırlarken benden desteklerini esirgemeyen Hocam Doç. Dr. Sıtkı ULUERLER ve Tez Danışmanın Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA Hocama şükranlarımı sunarım.

02.07.2019

Bilal AKAN

ÖZET

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı : Birinci Dünya Savaşında Çapakçur Cephesi 1915-1916
Tezin Yazarı : Bilal AKAN
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA
Anabilim Dalı: Tarih
Bilim Dalı : Cumhuriyet Tarihi
Kabul Tarihi :
Sayfa Sayısı : 8+94+10
<p>Birinci Dünya Savaşında cephe ve gerisinde çok önemli hadiselerin yaşandığı en önemli cephelerden biri de şüphesiz Kafkas Cephesidir. Zira bu cephede yaşanan hadiseler ile bölge tümüyle savaş alanı olmuştur. Yine bu cephede özellikle 1915-1916 yılları arasında Çapakçur hattında nizami birlikler yanında oluşturulan İhtiyat Süvari Alayları ve Gönüllü Müfrezelerin faaliyetleri değerlendirilmiştir.</p> <p>Bu çalışmada özellikle arşiv belgeleri, tetkik eserler, sempozyum bildirileri ve makalelerden faydalanılmıştır. Yine bu kaynaklar çok titiz bir şekilde incelenerek karşılaştırma yapılarak objektif bir şekilde değerlendirilmiştir.</p>
Anahtar Kelimeler: <i>Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Çapakçur Hattı, Gönüllü Müfrezeler, İhtiyat Süvari Alayları.</i>

ABSTRACT

Bingol University Institute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: The Çapakçur Front During The First World War 1915-1916	
Author	: Bilal AKAN
Supervisor	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA
Department	: History
Sub-field	: Republic History
Date	:
<p>One of the most important fronts in the First World War, where the front and back of the most important events took place, is undoubtedly the Caucasian Front. Because with the events on this front, the region became a war zone. Again on this front, especially the activities of the Provincial Cavalry Regiments and Volunteer Detachments formed alongside the regular troops on the Çapakçur line between 1915-1916 were evaluated.</p> <p>In this study, especially archival documents, survey works, symposium papers and articles were utilized. Again, these sources were examined objectively by making a very rigorous examination and comparison.</p>	
Key Words: <i>First World War, Caucasian Front, Çapakçur Line, Volunteer Detachments, Provincial Cavalry Regiments.</i>	

KISALTMALAR

Age	: Adı geçen eser
Agm.	: Adı geçen makale
Bknz	: Bakınız
C.	:Cilt
ev.	:eviri
DİA.	: İslam Ansiklopedisi
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arřivi
BDH	: Birinci Dünya Harbi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

GİRİŞ

Herhangi bir hadisenin başlangıcı doğru okunmazsa sonrasında meydana gelen gelişmeleri doğru bir şekilde analiz etmek zor olur. Bundan dolayı Birinci Dünya Savaşı neden ve sonuçları bakımından iyi ve doğru okunması gerekmektedir. Çünkü dünya siyasi tarihi incelendiğinde Birinci Dünya Savaşı tüm devletler ve toplumlar açısından son derece önemli gelişmelere neden olmuş, sonuçları bakımından büyük bir yıkım ve travmaya neden olmuştur.

Özellikle Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan yeni fikirler ve düşünceler sosyal ve siyasal kurumlar ile devletlere olduğu kadar, toplumların davranışlarında önemli değişikliklere neden olmuştu. Milliyetçilik ve liberalizm bu süreçte çok önemli iki argüman olarak ortaya çıkınca, devletler kendi iç işlerinde olduğu gibi uluslararası ilişkilerinde bu çerçevede davranmaya başlamıştı. Yine yükselen Alman milliyetçiliği ve diğer gelişmeler güçlü batı karşısında bir tehdit oluşturmuş bu süreç giderek kutuplaşmaya sebebiyet vermişti.¹

19. yüzyılda Avrupa'da büyük bir ilerleme kat eden burjuvazi, sanayi devrimi ve kapitalist politikalar toplum ve devletleri sömürgecilik evresinden emperyalist bir forma dönüştürmüştü. Batı liberalist düşünce ve demokrasi bağlamında kıta Avrupa'sı dışındaki devletlere kendi çıkarları doğrultusunda egemen olmak istemişti. Dünya genelinde temeli iktisadi hâkimiyete dayanan fiili ve iktisadi işgaller başlatmış, Osmanlı Devleti gibi ülkelerde iktisadi, Afrika, Amerika ve Uzak Doğuda fiili sömürgecilik yapılmıştı. Osmanlı Devleti bu açıdan bakıldığında 19. Yüzyıl boyunca fiilen olmasa da iktisaden batının sömürgesi haline gelmişti.

Osmanlı Devleti son bir asırda gerek cephede gerekse de iktisaden Avrupalı devletler ile mücadele etmekteydi. Özellikle Rusya ile 1820'lerden beri cephe savaşı İngiltere ve Fransa ile de kapitülasyon imtiyazlarına bağlı iktisadi bir savaş içerisindeydi. 1893-1914 bloklaşma devrinde Osmanlı Devleti kendince iç ve dış siyasette bir denge politikası gütmesine rağmen yine de emperyalist faaliyetlerin tamda merkezinde bulunmaktan kendini koruyamamıştı. Çünkü Osmanlı coğrafyası çok stratejik bir noktada bulunmaktaydı. Özellikle Rusya 1908-1914 yılları arasında

¹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih 1914-1980*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1984, s. 99.

Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği politika ile yaklaşık yüz yıldır süregelen sıcak denizlere inme hayalini gerçekleştirmektir. Rusya 1905 yılında Japonya'ya yenilmesi ile uzak doğudan sıcak denizlere inme yolu kapanınca tüm yoğunluğunu Osmanlı coğrafyasına yöneltmişti. Ancak İngiltere, Fransa ve Almanya kendi çıkarları doğrultusunda buna engel olmuşlardı. 1912'den sonra Alman askeri heyetinin Osmanlı ordusunun değişik kademelerinde görev almalarından sonra Rusya Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne hâkim olma korkusundan dolayı bu duruma şiddetle karşı çıkmıştı. Ayrıca Rusya Ortodoks ve Ermeni hadiselerini bahane ederek Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapmaya başlamıştı. Bundan dolayı hem Osmanlı hem de Rusya kamuoyunda muhtemel bir büyük harp beklentisi oluşmuştu.²

XIX. yüzyıl son çeyreğinde Osmanlı Devleti batının bu emellerine karşı fiilen olmasa da hukuken varlığını devam ettiriyordu. Ancak XX. Yüzyıl başlarından itibaren İttihat ve Terakki'nin yükselişi ve nihayetinde devlet yönetimine gelmeleriyle özellikle dış siyasette daha atak manevralar yapmaya başlamışlardı. Bu hareketleri Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı olmuştu. Nitekim 1911 Trablusgarp Savaşı ile Osmanlı Devleti açısından Dünya Savaşı başlamış 1912-13 Balkan Savaşları, 1914 Birinci Dünya Savaşı nihayetinde 1923 yılında Cumhuriyetin kurulmasıyla bitmişti. Böylece 1820'lerde başlayan savaş dönemi sona ermişti.

Birinci Dünya Savaşı, dünyanın o güne kadar görüp görebileceği büyük bir hadisedir. Çünkü devletler askeri güçleri yanında tüm varlıklarıyla savaşmak zorunda kalmıştı. Cephe ve mevzilerde göğüs göğse çarpışmalardan ziyade bunun yerine kara, hava ve deniz gibi tüm alanlarda kitlesel ölümlere neden olan silahlar kullanılmaya başlanmış, devletler ve toplumlar güç ve sermayelerini sonuna kadar kullandığı bir savaş olmuştu.

Genel anlamda Birinci Dünya Savaşı; *“1890'dan sonra küresel sosyal, entelektüel ve ekonomik değişimin çarpıcı hızlanışı olan “büyük ivme” dünyanın her yerinde 1913-1914'de yönetilemez hale gelen oldukça ani ve ille de tahmin edilebilir olmayan bir dizi çatışmaya neden oldu. Şüphesiz bu Avrupalı bir büyük savaş idi.*

² Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar), Türk Tarihi Yayınları, Ankara, 1948, s. 408-410.

*Aynı zamanda bir dünya savaşıydı ve bilhassa Britanya ile Almanya arasında dünya çapında bir karşılıklı meydan okuma idi.*³

Başından sonuna kadar Birinci Dünya Savaşında en fazla yıkımı hiç şüphesiz Osmanlı Devleti görmüştü. Zira Osmanlı Devleti'nde hattı müdafaadan ziyade sathı müdafaa yapılmış yani tüm Osmanlı coğrafyası savaş alanı olmuştu. Osmanlı Devleti savaşa, Çanakkale, Kafkasya, Irak, Suriye ve Avrupa'da cephe açmıştı. Bu cephelerde sonuçları bakımından en yıkıcı ve feci durumu Kafkas cephesinde yaşamıştı. Zira Kafkas Cephesinde mevzi harbi yapılmamış tüm bölge savaş alanına dönmüştü. Bu cephede silahlı çatışmalar yanı sıra çok ağır kış şartları, iae ve en önemlisi salgın hastalıklarla mücadele edilmiş, yine tam donanımlı güçlü Rus kuvvetleri yanında Ermenilerden müteşekkil birliklerle de mücadele edilmişti. 6 asır boyun boyunca Osmanlı Devletinde sorunsuz yaşayan Ermenilerin büyük bir bölümü isyan edip Müslüman ahaliyle çatışması sonucu başka hiçbir cephede görülmeyen bir iç savaşa dönüşmüştü. Bunun sonucunda bölgede yaşayanlar için çok trajik ve felaketle sonuçlanan zorunlu göç ve iskân hadisesi başlamıştı. Ermeni vatandaşların yanında neredeyse tüm Müslüman ahaliye yer değişikliği yapmıştı. Tüm yerleşim alanları büyük bir yıkım yaşamış, iktisadi faaliyetler durmuş yokluk ve sefalet süreci yaşanmıştı. Yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü Osmanlı Devleti Kafkas cephesinde büyük bir yıkım ve buna bağlı şiddetli bir travma yaşamıştı.

Osmanlı Devleti yönetimi Avrupa'da son yıllarda meydana gelen hadiseler ışığında savaşa katılıp katılmama konusunda ikiye ayrılmıştı. Padişah V. Mehmet Reşat ve beraberindeki grup savaşa katılmamayı veya en azından güçlü tarafta olmayı düşünmüştü. Ancak Enver Paşa'nın başını çektiği grup ise Almanya'nın yanında savaşa girilmesi gerektiğini belirtmişti. İngiltere, Fransa ve Rusya nezdinde yapılan ittifak girişimleri başarısız olunca Almanya ile ittifak girişimi başlatılmış ancak Almanya ilk etapta Osmanlı Devletinin savaş katılımını gereksiz görmüş ancak daha sonra cephelerde sıkışınca Osmanlı Devletinin Cihat silahını kullanarak tüm Müslümanları itilaf bloğuna karşı hareket ettirmek suretiyle Avrupa'daki yükünü hafifletmek istemişti. Böylece Osmanlı Devleti Almanya ile 2 Ağustos 1914 de

³ Christopher Alan Bayly, Modern Dünyanın Doğuşu (Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914), Çev. M. Neva Şellaki, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 600.

antlaşma imzalayarak ittifak bloğuna katılmıştı. Böylece Osmanlı Devleti 29-30 Ekim 1914 tarihinde de Goben ve Breslau gemilerinin Sivastopol Limanını bombalamasıyla fiili olarak savaşa girmişti.

Kafkas Cephesinde 1 Kasım 1914 tarihiyle Rus saldırıları başlayınca Erzurum merkezli 3. Ordu Birlikleri harekete geçmişti. İlk etapta Ruslar Azap ve Köprüköy muharebeleriyle geri püskürtülmüştü. Ancak verilen zayıat nedeniyle ordu Rusları takip edememişti. Savaşın bu ilk yılında 3. Orduya ek olarak yine Rus ordusunun geri kısmını tehlikeye sokmak için bölge halkından Nizamiye Süvari ve İhtiyat Süvari Alayları oluşturulmuştu. Fakat bu aşiret alaylarının eğitimsiz ve disiplinsiz davranışlar sergilemeleri, başına buyruk hareketleri katkıdan çok sıkıntı yaratmaya başlaması nedeniyle nizami orduya pek bir faydaları olmamıştı. Nitekim Köprüköy Muharebesinden sonra bu birlikler dağıtılmıştı. 1915-16 yıllarında Rusların yanında yer alan Ermenilerin yoğun saldırıları karşısında 3. Ordu birlikleri yetersiz kalınca bölge halkından Müfrezeler, Aşiret Alayları ve Gönüllü Milis kuvvetleri tekrar oluşturulmuştu. Bu birlikler ilk önce buldukları bölgeleri korumak ve cephe gerisini emniyete almak için mücadeleye başlamıştı.

Enver Paşa, Almanya ile ittifak yaptıktan sonra savaşın batı cephelerinde şekilleneceğini düşünmüştü. Kafkas Cephesinde çok yoğun bir saldırı olabileceğine ihtimal vermemişti. Bu nedenle 3. Ordu ve bağlı birliklerce hudut güvenliği sağlanması amaçlanmıştı. Ancak beklenenin aksine Rusların çok yoğun asker sevkiyatı ve yine hesapta olmayan Ermeni meselesi Türk ordu planını altüst etmişti. Bundan dolayı Enver Paşa Hamidiye Alaylarının devamı hükmündeki Aşiret-İhtiyat Süvari Alaylarını tekrar oluşturarak Kafkasya Azerbaycan hattında faaliyet gösterip Rus ordusunun ilerleyişini engellemeyi düşünmüştü.

Kafkas Cephesinde savaşın tüm hızıyla devam ettiği 1916 başlarından itibaren Erzurum, Muş, Bitlis ve Van hattının düşmesiyle Ruslar Diyarbakır, Elâzığ, Malatya ve Erzincan hattını tehdit etmeye başlamıştı. Çünkü Ruslar Elâzığ ve Malatya yolu ile Anadolu'nun iç bölgelerine, Bitlis, Diyarbakır yolu ile de Suriye ve Irak bölgelerine sarkmayı planlamışlardı. 1916 yılında planı devreye sokan Rus birlikleri Çapakçur boğaz ve gedikleri ile Bitlis boğazının kapatılmasıyla durdurulmuştu. 3. Ordu birlikleri ve Gönüllü Müfrezeler cephe hattında Rus

kuvvetlerine karşı yetersiz kalınca Başkomutanlık Vekâletince 2. Ordu bölgeye sevk edilmişti. Çapakçur ve Bitlis hattını korumak ve Rus saldırılarına karşı koymak için ilk etapta 16. Kolordu bölgeye gönderilmişti. Mart 1916 tarihinden itibaren Çapakçur-Kiğı-Oğnut bölgesinde faaliyet gösteren tüm müfreze ve birlikler Mustafa Kemal Paşa Komutasında 16. Kolordu Komutanlığı bünyesinde toplatılmıştı.

Kafkas Cephesi açıldığı 1914 Kasım ayından 1916 Şubat arasında Çapakçur-Kiğı bölgesi ihtiyat kuvvetlerine erzak, iâşe ve mühimmat desteği sağlamıştı. Ancak Erzurum ve Muş havalisinin Rus işgaline girmesiyle Kafkas Cephesi bir anda Çapakçur Cephesine⁴ kaymıştı. Zira Çapakçur cephesini 2. ve 3. Ordu kuvvetleri yanı sıra tüm bölge halkı eşsiz bir kahramanlık göstererek savunmuştu. Nitekim Genç-Oruh Boğazı- Kozma Gediği- Şin-Ardaşın, Boğlan-Melekan Yaylası-Masalla, Oğnut, Ciligöl, Kartallık, Sağnis, Karir-Sancak-Karababa ve Körboğa Dağları, Azakpert-Şeytan Dağları ve Kiğı-Fem hattından oluşan Çapakçur Cephesi Kafkas Cephesinde Ruslara ve Ermenilere karşı kazanılmış büyük bir zafer alanı olmuştu.

Bu bölgede başta 2. Ordu Komutanı Mareşal Ahmet İzzet Paşa, 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Atatürk, 2. Kolordu Komutanı Şehit Faik Paşa, 2. Kolordu Kurmay Başkanı İsmet İnönü, 2. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa, 3. Kolordu Komutanı Ali Rıza Paşa, 4. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa, Çapakçur Müfrezesi Komutanı Yarbay Osman Nuri, Ali Fuat Cebesoy, İhtiyat Süvari Alay Komutanı Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa gibi ünlü kişiler savaşmışlardı. Yüne müfrezelere komutanlık eden Cibran Aşiret Alayı Komutanı Mirliya Halit Bey, Şeyh Şerif, Hormekli Küçük Ağa ve Oğlu Mehmet Efendi, Mürsel Paşa, Müsrümlü Sabri Efendi gibi bölgenin ileri gelenleri de kendi maiyetleri ile savaşa katılmışlardı.

⁴ Çapakçur Cephesinde 1916 yaz ve sonbahar muharebeleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Selahattin Selşik, "Büyük Harpte Kafkas Harekâtı Mıntıkasında 2. Ordunun 1332(1916) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri", *Askeri Mecmua*, S. 62, , Askeri Matbaa, İstanbul, 1944; General Maslofski, Umumi Harpte Kafkas Cephesi eserinin Tenkidi, Çev; Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1935; Ahmet İzzet Paşa, *İstiklal Harbinin Gerçekleri "Feryadım"* C. 1, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017; Atase Yayınları, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993; Muş ve Bitlis Muharebeleri 1916, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2017; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. 2, 2. Kısım Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1978. ; Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NİN İTTİFAK ARAYIŞLARI

Birinci Dünya Harbi'nin gerçekte asıl nedenlerinden belki de en önemlisi dünyada siyasi ve iktisadi hâkimiyeti elde etmektir. 1882-1883 yıllarından itibaren Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında kurulan üçlü ittifakın amacı Avrupa dışında sömürgeler elde edip nüfuz alanlarını genişletmektir. Ancak daha önce dünyayı kendi aralarında pay eden İngiltere, Fransa ve Rusya'nın muhalefetiyle karşı karşıya kalınca, bu üçlü de itilaf bloğunu oluşturmuştu. 1893-1914 tarihleri arasında mücadele iki grup arasında silahlanma ve tahkimat yarışını hızlandırmıştı. Her iki grup birbirilerine karşı adeta fırsat kollamış, Nitekim 28 Haziran 1914'te Avusturya veliaht prensinin Saray Bosna'da suikasta uğraması bahanesi ile Ağustos 1914 tarihinde savaş başlamıştı.⁵

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan rekabet ve buna bağlı kutuplaşma süreci XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Almanya'nın daha da aktif bir dış siyaset yapmasına neden olmuştu. Bu durumdan rahatsız olan itilaf bloğu da aynı strateji ile siyasetini sürdürmüştü.⁶ Bu iki grup arasındaki siyasi mücadeleler her an bir savaşı başlatabilecek seviyeye gelmiş, durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti de bu dönemde pozisyon belirlemede kararsız kalmıştı.⁷

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki yönetimi özellikle dış siyasetteki hamleleri devletin olası bir büyük savaşa katılımını erkene almıştı. Nitekim 1911 Trablusgarp ve 1912-13 Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiler daha hızlı ve dikkatsiz karar almaya sebep olmuştu. Böyle bir durumda Osmanlı yönetimi olası bir ittifak konusunda kararsız kalmıştı. Nitekim Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis-i Mebusan'ın Başkanı

⁵ Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı Maddesi" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 192.

⁶ Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 591-595.

⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 1.

Adliye Nazırı Ahmet Paşa öncülüğündeki grup Almanya'nın yanında ittifak grubu ile hareket etmeyi istemişti. Öte yandan Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Sultan V. Mehmet Reşat, Sadrazam Sait Halim Paşa ve Maliye Nazırı Cavit Bey öncülüğünde ki grup ise Osmanlı Devleti'ne mali ve ekonomik destek sağlamakta olan İngiltere ve Fransa ile ittifak kurmayı veya en azından tarafsız kalmayı desteklemişlerdi. Enver Paşa bu fikri ile 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra elden çıkan toprakları ve kaybedilen prestiji ittifak grubu ile tekrar elde edilebileceğini savunmuş ve bu yönden bir karar alınmasını sağlamıştı.⁸ Böylece Padişah, Sadrazam ve Meclis bir kenara bırakılarak Enver-Talat ve Cemal Paşa'ların ortak aklı ile Alman tesiri altında ittifak bloğunda yer alınarak savaşa dâhil olunmuş ve ittifak antlaşması imzalanması kararı verilmişti.⁹

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıl dış siyasetinde izlediği denge politikası sayesinde büyük emperyalist devletler arasında varlığını korumaya çalışmıştı. Bu politika ile Osmanlı Devleti iç ve dış tehditlere rağmen ayakta durmuş ancak XX. Yüzyıl da bu politika resmen iflas etmişti. İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki yakınlaşma Osmanlı Devleti'nin bunlara karşı yürüttüğü denge siyasetini bitirmiş, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda yalnız kalmıştı. Böylece yeni yüzyıla girilirken Osmanlı Devleti uluslar arası ilişkilerde yalnızlık yaşamaya başlamıştı.¹⁰ Bundan dolayı İttihat ve Terakki yönetimi muhakkak bir suretle ittifak kurulması gerektiğini belirtmişti.

Enver Paşa ve beraberinde hareket eden İttihat ve Terakki yöneticilerinin ısrarlı ittifak arayışlarına rağmen gerek itilaf ve gerekse ittifak grubu Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını istiyorlardı. Nitekim 14 Temmuz 1914 tarihinde İtilaf bloğu ile ittifak kurma düşüncesiyle Bahriye Nazırı Cemal Paşa Paris'e gitmiş ve umduğunu bulamamıştı. Öte yandan Almanya'da ise Osmanlı Devleti ile ittifak konusunda bir fikir ayrılığı vardı. Alman İmparatoru Osmanlıya yapılacak ekonomik ve askeri yardım ile Osmanlı'nın dünya Müslümanlarını itilaf bloğuna karşı harekete geçirebileceğini göz önünde bulundurulması gerektiğini beyan etmiş ancak meclis Osmanlı'nın ekonomik ve askeri sıkıntılarını hesap ederek bir ittifak yapılmasının

⁸ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu Savaş Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 37.

⁹ Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 3518.

¹⁰ Cihat Yıldırım, agm., s. 197.

uygun olmayacağını belirtmişti. Almanya, Osmanlı Devleti'nin üçlü ittifaka katılması ile Osmanlı Devleti'nin doğu sınırının Rus işgaline maruz kalacağını biliyordu bu durumda Rusya ile gereksiz bir savaşa girmenin kaçınılmaz olacağını, bundan dolayı daha dikkatli hareket etmeye çalışmaktaydı.¹¹

18 Mayıs 1914 tarihinde Alman Genelkurmay başkanı Helmuth Van Moltke Osmanlı ile bir ittifakın ne Almanya nede İttifak bloğunun lehine olmayacağını belirtmişti. Yine temmuz ayında Avusturya Dış İlişkiler Bakanının “*Osmanlı Devleti'nin şimdi üçlü ittifaka kazandırılması...*” teklifine Almanya Dışişleri Sekreteri Jagow “*Osmanlı Devleti'nin gelecek yıllar için, askeri açıdan kötü durumu nedeniyle yalnızca pasif bir faktör olarak görülebilir...*” cevabını vermişti.¹²

Osmanlı Devleti'nin Londra ve Paris'teki itilaf bloğuna katılma, yine Almanya nezdinde ittifak bloğuna yanaşma fikirleri Avrupalı hiçbir devlet tarafından kabul görmemişti. Ancak savaşın Avrupa dışına taşınma olasılığı ve Almanya'nın yeni cepheler açıp üzerindeki yükü hafifletme arzusu nedeniyle Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in ağırlığı ile 2 Ağustos 1914 tarihinde Sadrazam Sait Halim Paşa ve Alman büyükelçi Wangenheim arasında Tarabya'da ittifak antlaşması imzalanmıştı.¹³ Almanya Osmanlı Devletini yanına aldıktan sonra esasen Osmanlı ordularını Avrupa ve Balkanlardan uzak tutup, Kafkas, Irak ve Suriye cephelerinde savaşmalarını uygun görmüştü. Böylece İttihat ve Terakki yöneticileri tarihte ilk kez Osmanlı ordularını yabancı bir devletin emrine sokmuşlardı¹⁴

Yine Almanya ile ittifak kurulmasının bir diğer önemli nedeni ise Aralık 1913'te General Liman Von Sanders başkanlığında 40 kişilik bir askeri kurmay heyeti Osmanlı ordusunun modernizasyonu ve Avrupa standartlarına yükseltmek amacıyla İstanbul'a gelmişti. Bunlar ordunun üst kademelerinde görev almaya başlamaları bir Alman sempatisi kazanmasına vesile olmuşlardı. Öte yandan Balkan savaşlarından sonra İtilaf devletleri arasındaki birlik Almanya'yı son derece kuşkulandırmaya başlamıştı. Almanya kendi etrafında şekillenen çemberden çıkmayı Osmanlı Devletinin güçlenmesine bağlamıştı. Avrupa diplomasisinde İtilaf Bloğu

¹¹ Stanford J. Shaw, age., s. 53.

¹² Mehmet Serez, “Alman İttifakı Ve Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşına Girmesi”, *Uluslar Arası Birinci Dünya Savaşının 100. Yıl Sempozyumu*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 457.

¹³ İlkin Başar Özal, *Kısa Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 47.

¹⁴ H. Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 95.

devletlerinin Osmanlı Devletine karşı tutumları Osmanlı yönetimini Almanya'ya yaklaştırmıştı.¹⁵

İttifak antlaşmasının imzalanmasın ardından 11 Ağustos 1914 tarihinde Enver Paşa Beylerbeyi sarayında Sultan II. Abdülhamit'in fikrini almak için görüşmeye gitmişti. Enver Paşa devletin içinde bulunduğu ahvali sormuş, Sultan II. Abdülhamit mümkün mertebe bitaraf kalınması harbe girilmemesi gerektiğini söylemişti. Eğer illede harbe girilecekse ince hesaplar yapıp kazanan tarafta olunmasını telkin etmişti. Balkan devletleri ile anlaşma yapılması buna göre harekât yapılması doğru olacağını bildirmişti. Almanya ile ittifak konusu sorulduğunda memnuniyet duyduğunu belirtmiş ancak yinede savaşa katılmamayı tavsiye etmişti. Enver Paşa bu görüşmeyi Babıâli'ye taşımış ancak Sadrazam Sait Halim Paşa'nın muhalefetine rağmen Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar savaşa katılmayı kararlaştırmışlardı.¹⁶

Nitekim daha sonraki yıllarda Mustafa Kemal Atatürk; Osmanlı Devletinin ekonomik bağımsızlığının olmaması, Boğazlar ve Anadolu'nun stratejik önemi, Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini muhakkak gerçekleştirmek için itilaf bloğuna şart koşması, İngiltere'nin Osmanlıya ait iki savaş gemisini vermemesi gibi nedenlerden dolayı Birinci Dünya Savaşına katılımının kaçınılmaz olduğunu belirtmişti. Yine Mustafa Kemal İttihat ve Terakki yönetiminin Türk ordularını Almanlara teslim etmesi, Alman çıkarlarının Osmanlı çıkarları önüne geçirilmesi, özellikle Enver Paşa'nın Transkafkasya ve Arap çöllerinde devletin kurtuluşu ve geleceğini aramasını hata olarak belirtmiştir. Bundan dolayı Birinci Dünya Savaşının iyi okunması gerektiğini belirtmiş. Mondros Ateşkesinden sonra Milli mücadeleye başlarken bu tecrübeleri göz önüne almıştı.¹⁷

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRMESİ

İttifak antlaşması imzalanmasına rağmen Osmanlı Devleti savaşa henüz fiili olarak katılmamıştı. Siyasi ve askeri bazı durumları netleştirmek için, Avrupa'da Fransa, Sırbistan ve Rus cephelerinde savaş başladıktan yaklaşık üç ay sonra savaşa katılmıştı. Karadeniz'de meydana gelen Goben ve Breslau zırhlılarının baskınından

¹⁵ Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi 1914-1918 C. I*, Çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Basımevi, 1977, s. 258-259.

¹⁶ Ziya Şakir, *1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul, 1943, s. 257-262.

¹⁷ Sinan Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları 1.Kitap*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2017, s. 38-39.

sonra özellikle 1914-1915 kış mevsimini atlatıp baharda savaşa girmeyi hesaplamıştı. Yine Balkan devletlerinin pozisyonu ve Almanya'dan gelecek silah ve teçhizat yardımının Orta Avrupa ve Tuna yolu ile gelmesi ve bu güzergâhında söz konusu balkan devletlerinden geçmesi Osmanlı Devletini daha temkinli ve dikkatli olmaya sevk etmişti.¹⁸

Almanya ile imzalanan antlaşmadan sonra Akdeniz'de itilaf bloğu zırhlıları ile temas kuran iki alman gemisi Goben ve Breslau bunlardan kaçarak Çanakkale Boğazı'na girmişti. Ancak boğaz komutanı uluslararası antlaşmalar gereğince bu iki gemiyi boğazlara sokmamaya çalışmaktaydı. Almanya'nın baskısı ile Enver Paşa boğaz komutanı Emin Paşa'yı emekliye sevk ederek yerine Cevat Paşa'yı atamıştı. Yeni komutana gönderdiği emirle 10 Ağustos 1914 tarihinde Alman harp gemileri Çanakkale Boğazı'ndan içeri alınarak İstanbul'a gönderilmişti.¹⁹ Almanya savaş öncesi Osmanlı Devleti üzerinde hem askeri hem de diplomatik olarak çok yoğun baskı yapmaktaydı. Boğazdan geçip İstanbul'a getirilen iki alman gemisi planlanmamış bir şekilde Karadeniz'e sevk edilmesi ve yaşanan hadiseler Osmanlı Devletini savaşa sokma adına yapılmış bir girişimdi. Böylece İngiltere ve Fransa yüz yıldır iyi kötü Rusya'ya karşı korudukları Osmanlı Devletine artık savaş açmışlardı.²⁰

Yaşanan gelişmeler ile bu iki Alman gemisinin İstanbul'a gelişi Osmanlı Devleti'ni siyasi bir problem ile karşı karşıya bırakmıştı. Tarafsızlık kurallarına uyulması baskısı ile karşı karşıya kalmış ve bu iki geminin 24 saatte karasularından çıkarılması veya silahsızlandırılarak bir limanda demirlenmesi istenmişti. Bu durum Almanya ile yapılan antlaşmaya ters olduğu için Osmanlı Devleti'nin yönetimince gemilerin satın alınarak Osmanlı deniz filosuna katılması fikri benimsenmişti. Bundan sonra Goben'e Yavuz, Breslau'ya Midilli adı verilerek Türk bayrağı çekilmişti. Baskıları bertaraf etmek için Osmanlı Devleti bu gemilere karşı 80 milyon mark karşılığında satın aldığını ilan etmişti. Ancak bu satış gerçekte bir kandırmaca dan ibaretti. Yinede bu gemilerin alınması Osmanlı Devleti kamuoyunda bir heyecan yaratmıştı.²¹

¹⁸ Mahmut Boğuşlu, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 55.

¹⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1970, s. 63.

²⁰ Roberts J.M., *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2017, s. 610.

²¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.386-397

Gemiler Osmanlı Donanmasına dâhil edildikten sonra Enver, Talat ve Cemal Paşaların ortak fikri ve hükümetin diğer üyelerinin haberi olmadan Amiral Souchon idaresindeki Osmanlı Devleti'nin donanması talim bahanesiyle Karadeniz'e açılmıştı. 29-30 Ekim tarihinde Osmanlı Devleti'nin donanması Sivastopol ve Odessa'yı topa tutmuş ve bir Rus filosunu bertaraf etmişti.²²

Karadeniz'de yaşanan bu hadiseden sonra Padişah ve hükümet şaşkına dönmüştü. Zira meclis bu gemilerin Karadeniz'e çıkmasına izin vermemişti. Sadrazam Rusya ile irtibata geçmiş ve barışı korumak istemiş ancak ret cevabını almıştı. Böylece Rusya 31 Ekim'de Doğu Beyazıd'a saldırarak resmen savaşı başlatmış, ardından 5 Kasım 1914 tarihinde Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdi.²³

İtilaf Bloğunun savaş ilanından sonra Almanya Osmanlı'nın hilafet makamından faydalanmak adına ısrarla cihad fetvası çıkartılmasını istiyordu. Böylece Fas'tan Hindistan'a kadarki coğrafyada yaşayan tüm Müslümanları itilaf devletlerine karşı harekete geçirilmesini savunuyordu.

Yaşanan gelişmeler ve Almanya'nın baskısı ile 14 Kasım 1914 tarihli Cihad-ı Ekber'de İslam Halifesi sıfatıyla Padişah şöyle diyordu “ *Ey cemaat-i Müslim'in! Saadete âşık ve hak yolunda hayatlarınızı ve mallarınızı hiç düşünmeden feda eden ve tehlikeye sinesini siper edebilen sizler, şimdi taht-ı hümayun etrafında toplanınız. Kuran'da bu ve ahir âlemde bize saadet vaat eden Allah'ın emirlerine itaat ediniz. Taht-ı halife'ye sarılınız ve Devlet-i Aliye'nin Rusya, İngiltere, Fransa ve müttefikleriyle harp halinde olduğunu ve onların Ümmet-i Muhammed'in Düşmanları olduğunu idrak ediniz. Müminlerin efendisi halifemiz Müslümanları cihada çağırıyor...* ”.²⁴ diyerek tüm dünya Müslümanlarını savaşa çağırmıştı

Nitekim cihad fetvası hem Osmanlı Devletinde hem de sömürgelerdeki Müslümanlara yönelik hazırlanmıştı. Fetvaya göre bu savaşta Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin yanında İtilaf bloğuna karşı topyekûn savaşılması gerektiği belirtilmişti. Fetva öncelikle Osmanlı Devleti sınırları içerisinde düşmana karşı birlik olmayı daha sonra ki adımda ise Hindistan, Afrika ve Asya Müslümanlarının

²² Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 55.

²³ Bayram Kodaman, “1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C:12, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s.180.

²⁴ Mehmet Serez, agm., s. 465.

buldukları sömürgelerde harekete geçmelerini istemişti. Buna karşı ilk hamle Rusya'dan gelmişti. Rus Çarı II. Nikola Ortodoksların Reisi sıfatı ile bütün Ortodoksları Rusya ile birlikte hareket etmeye çağırmişti.²⁵

Yaşanan bu hadiselerden sonra Osmanlı Devleti tam bağımsızlık parolası ile hareket etmeye başlamış, ilk etapta kapitülasyonları kaldırmıştı. Ardından tüm ülke sathında itilaf Devletlerine, mevcut isyan ve başkaldırlara karşı topyekûn savaşa girişmişti.

Almanya'nın doğu Avrupa'da başarısız sonuçlar alması ile beraber Osmanlı Devletinin biran önce savaşa girmesini ve en azından yeni cepheler açılması suretiyle rahatlamayı hedeflemiş ve Karadeniz hadisesini meydana getirmişti. Ruslara yapılan bu hamle ile Rus ordusu 1 Kasım itibari ile Kafkasya hattında Osmanlı Devletine karşı saldırıya geçmişti. Böylece Rusya Alman cephesindeki askerlerinin bir bölümünü Kafkasya cephesine kaydırmıştı. Osmanlı Devleti de savaşa girdiği andan itibaren Rus saldırılarını püskürterek daha önce elden çıkmış yerleri geri almak bu yol ile Kafkasya, Türkistan ve hatta Hindistan'a ulaşmayı hedeflemişti.²⁶

Enver Paşa daha savaş başlamadan aylar öncesinde özellikle Kafkasya bölgesinde mevcut durumu öğrenmek için birkaç kişiyi göndermişti. Bu adamların görevi bölge hakkında istihbarat toplamak ve bölge halkı ile işbirliği tesis etmektir. Kafkasya bölgesinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu operasyonu neticesinde Rıza Bey 22 Ağustos 1914 tarihinde gönderdiği raporda tedbir alınması gerektiği belirtilmişti. Aynı şekilde Rus tarafı da Doğu Anadolu'da Ermeni komitacılar ile işbirliği ve istihbarat işlevi yapmıştı.²⁷

Enver Paşa'nın bir başka düşüncesi de Almanya ile yapılacak ittifak ile kaybedilen vilayetleri veya devletleri geri alıp Birleşik Türk Devletleri "Turan İmparatorluğunu", Panislamizm idealiyle de "İslam Birliğini" kurmaktı.²⁸

²⁵ Ali Satan, "Hilafet ve Cihat Çağrısı", *Derin Tarih Dergisi Özel Sayı 1*, Kasım, İstanbul, 2014, s. 34.

²⁶ Mesut Aydın, Korkud Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cantekin Matbaacılık, Ankara, 2011, s. 92.

²⁷ Vahdet Keleşyılmaz, *Kafkas Harekâtının Perde Arkası*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, Temmuz 2000, Sayı.47, s. 368.

²⁸ Süleyman Kocabaş, *Ortadoğu'daki Büyük Tuzağın Kısa Tarihi Alman Kapanı*, *Derin Tarih Kültür Yayınları*, İstanbul, 2016, s. 53.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. 1916 ÖNCESİ KAFKAS CEPHESİNDE GENEL DURUM

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbinde dört büyük cephe açmıştı. Bunlar Çanakkale, Suriye, Irak ve Kafkas (Doğu) Cepheleridir. Kafkas Cephesi haricindeki diğer cepheler dar cephe muharebeleri şeklinde yapılmıştı. Ancak Kafkas Cephesi Karadeniz'den Kafkasya'ya kadar yaklaşık 1000 kilometre karelik bir alanda meydana gelmişti. Bu cephe büyük kuvvetlerin çarpışmasına sahne olmuş, yine bu cephe kale harbi, mevzi harbi, yarma ve yanlardan taarruz veya savunma harekâtlarına sahne olmuştu. Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarına başladığında Liman V. Sanders komutasındaki 1. Ordu, Bahriye Nazırı Cemal Paşa komutasındaki 2. Ordu ve bağlı birlikler İstanbul'a konuşlandırılmıştı. Hasan İzzet Paşa Komutasındaki 3. Ordu ve bağlı birliklerde Rus akınlarını durdurmak üzere Erzurum'a konuşlandırılmıştı.²⁹

Doğu bölgesinde düzenli ordunun oluşturulmasından önce bölgede ciddi bir güvenlik sorunu bulunmaktaydı. Zira 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra İngiliz ve Rusların Vilayet-i Sitte³⁰ denilen bölgede Ermeni harekâtlarına destek vermesi, bu sayede Ermeni komitacıların yoğunlaşan saldırıları sebebiyle bölgede devlet otoritesi sarsılmaya başlamıştı. Bölgede yeterli kuvvet bulunamadığından güvenlik mahalli tedbirler ile alınmaktaydı. Yer yer aşiret mensupları daha sonra 1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları³¹ vasıtasıyla devlet otoritesini tesis etmek ve Ermeni faaliyetlerine

²⁹ Fevzi Çakmak, Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 8-12.

³⁰ 1879 yılından itibaren özellikle Rusya ve Avrupalı devletler tarafından Ermenilere yönelik geniş ıslahatların yapılması öngörülen ve 8 Şubat 1914 tarihinde Rusya ile imzalanan Yeniköy antlaşmasında çerçevesi net belirlenen Doğu Anadolu'da bulunan Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Erzurum, Sivas ve Trabzon Vilayetlerini kapsayan bölge için bu tabir kullanılmıştır. Bknz; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 169-172.

³¹ Hamidiye Alayları; 4. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın Sultan II. Abdülhamit'e Doğu Anadolu Bölgesinde Aşiretlerden "Hamidiye Süvari Alayları" adıyla teşkilatlanması için yaptığı teklif kabul Sultan tarafından kabul edilmişti. Böylece doğuda asayişin sağlanması, Ermeniler tarafından çıkartılması düşünülen uygunsuz girişimlerin bertaraf edilmesi, Rusya ile çıkabilecek bir savaşta başarılı bir askeri alt yapı olarak ve en önemlisi yabancı devletlerin Aşiretleri Osmanlı Devletine karşı kıskırtarak olası bir isyanı engellemek için 1891 yılında kurulmaya başlandı. Aşiretlerin birçoğunun başına Aşiret Reisleri kendilerine maaş bağlanmak ve rütbe verilmek şartıyla komutan olarak atanmış, çocukları İstanbul'da okutulmuş ve vergiden de muaf tutulmuşlardı. Ancak II. Meşrutiyetten

engel olunmak isteniyordu. Böylece Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi ve savaş sırasında oluşturulan düzenli ordunun yanında savaş sonuna kadar bu tarz birliklerden faydalanılmıştı.³²

12 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti genel seferberlik ilan edince, Nizami ordu birliklerinde görev almaları için 23-30 yaşlarındakiler, kolordulara bağlı Hamidiye Aşiret Alayları tarzında İhtiyat Süvari Alaylarında görev alacaklar içinde 30-38 yaşlarındaki eli silah tutan herkesi silâh altına almaya başlamıştı. Yine 1914 Eylül ayında yaşları 38-45 olanlardan ise amele işlerinde, yol, köprü bakım onarımı, inşaat işleri vs. iş ve işlemler için çağrılmıştı. Harp başlangıcından itibaren 6000 Alman ve Avusturyalı asker de Osmanlı ordusunda görev almıştı. Bunlar daha ziyade yüksek rütbelerde ve sıhhiye birliklerinde görevlendirilmişti.³³

Seferberliğin ilanı ile Kafkas Cephesinde 28 Ağustos 1914'te 3. Ordu ve bağlı birliklerin genel mevcudu 161.762 er, 168 top, 92.094 muharip, 19.257 süvari idi. Bunun yanında Jandarma Hudut Birliklerinde 24.977, kollarda 13.394, depolarda 21.524, yol taburlarında 3.034 ve Erzurum merkezinde 7.683 asker bulunmaktaydı. Fakat eğitim düzeyi ve teçhizatı yetersiz olan düzensiz İhtiyat Süvari Tümenleri ve destek birlikler çıkarıldığında 3. Ordunun muharip mevcudu sadece 66.000 askerden ibaretti.³⁴ Merkez Erzurum olmak üzere 3. Orduya bağlı fırka ve kolordular Erzincan, Bayburt, Harput, Van, Muş, Eleşkirt, Bayezid, Pasinler, Hınıs, Sarıkamış vs. bölgelere dağılmıştı. Sefer halindeki her büyük firkada bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye grubu ve seyyar hastane bulunmaktaydı. Ayrıca buna ek olarak köprücü, telgraf, tayyare bölük müfrezeleri, erzak kolları, cephane taburları, beygir ve erat depo kıtaları ve ekmekçi bölükleri de bulunuyordu.³⁵

1 Kasım 1914 tarihinde Hasan İzzet Paşa komutasındaki 3. Ordu genel itibari ile şu şekilde teşkilatlandırılmıştı. 9. Kolordu 17, 28 ve 29. Tümenler, 10. Kolordu 30, 31 ve 32. Tümenler, 11. Kolordu 18, 33 ve 34. Tümenler, 13. Kolordu ise 37.

sonra İttihat ve Terakki yönetime geçince Hamidiye Aşiret Alayları lağvedilmişti hesapsızca adım Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesinde Osmanlı Devleti çok sıkıntı çekmişti. Bknz; Cezmi Erarslan, "Hamidiye Alayları", *DiA*, C. 15, İstanbul, 1997, s. 462-464. ;Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi C. VIII*, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 364.

³² Nuri Köstüklü, "Kiği Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ne Ait Bazı Belgeler", *Atatürk Araştırma Merkezi dergisi*, Ankara, 2013, S. 87, s. 145.

³³ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi eserinin Tenkidi*, Çev; Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası,, Ankara, 1935, s. 37.

³⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 13.

³⁵ Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 177.

Tümenlerden oluşturulmuştu. Yine bölgede 2. Nizamiye Süvari Tümeni, bölgedeki aşiretlerden oluşturulan İhtiyat Süvari Tümenleri (4 tümen), Van Bağımsız Süvari Tümeni, Erzurum ve Van Bağımsız Jandarma Tümenleri kurulmuştu.³⁶

Savaş başladığında Rus kuvvetlerinin durumu ise genel itibarıyla şöyleydi; 120.000 piyade, 12.000 süvari, 432 top bulunmaktaydı. 2. Kolordu Tiflis'te, 1. Kolordu Kafkasya'da konuşlandırılmıştı. Ancak Rusya 2. Kolorduyu daha sonra Avrupa'ya nakletmişti. Bunun yerine Hazar, Azak, Sibirya ve Kazak Tugayları, daha sonra oluşturulan 2. Türkistan Kolordusu ve 100 taburdan oluşturulan Ermeni güçleri ile savaşa başlamıştı.³⁷

Rus ordusu mevcut bakımından Osmanlı kuvvetlerinden hem daha fazla hem de teçhizatı bakımından daha iyi durumdaydı. Ayrıca Rus kurmay heyeti bölgenin şartlarını gerek keşif, gerekse de Ermeni ajanları vasıtasıyla daha net öğrenmiş askerlerinin giyim ve kuşamlarını ona göre hazırlamıştı. Yine Ruslar bu keşif ve ajan faaliyetlerinin yanı sıra Kafkas Cephesinde ilk defa Sibirya Hava Filosuna ait 20 Tayyare ile keşif ve gözetleme faaliyetlerini icra etmişti.³⁸ Osmanlı kuvvetleri de özellikle 1916-1917 yıllarında 2. Ordu görev sahasında merkez üssü Elazığ'da bulunan 10. Teyyare Birliği görev yapmıştı. Bu birliğe ait 5 adet Albatrus marka uçak bulunmaktaydı. Bu uçaklar 2 pilotlu, bir makineli tüfek ve bomba atma kapasitesine sahipti. Hızları 140-200 km, uçuş mesafeleri 600-700 kilometre idi. Uçaklar daha ziyade keşif faaliyetlerinde bulunmuş, Erzincan, Kiğı, Çapakçur, Oğnut, Göynük, Varto, Muş, Van hattında kullanılmıştı.³⁹

Rus kuvvetleri 1 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı sınırını geçerek Erzurum istikametinde taarruza başlamıştı. 7-12 Kasım tarihinde önce Köprüköy, 17-20 Kasım tarihinde de Azap muharebeleri ile Rus kuvvetler geri püskürtülmüştü. Bu muharebelerde Türk birlikleri de ağır zayıat vermişti. Geri çekilen Rus kuvvetlerinin takibi yapılmayarak Türk ordusu 8-10 km geri çekilip takviye kuvvetler ile yeniden toparlanmayı hedeflemişti. İlk etapta kazanılan bu başarı ile Enver Paşa Avrupa'da ki

³⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 40.*

³⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 15.

³⁸ Güray Alpar, "Kargapazarı Muharebeleri ve Erzurum savunmasında Seyyar Jandarma Birlikleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, S. 3, s. 1085.

³⁹ Hüseyin Özlü, 100. Yıl Münasebetiyle Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Uluslar Arası Sempozyum Bildirileri Kitabı 25-27 Eylül 2014 Erzurum, "Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde 16. Kolordunun Harekât Planı Muş ve Bitlisin İşgalden Kurtuluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, s. 393.

müttefiklerinin yükünü hafifletmek için doğu cephesinde Rus kuvvetlerinin imhasını hedef alan büyük bir kuşatma ve taarruz yapmaya karar vermişti. Bu amaçla 14 Aralık 1914 tarihinde Erzurum Köprüköy'e gitmişti. Fakat yapılacak taarruzun baharda yapılmasını isteyen 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa⁴⁰ görevinden azledilmiş 3. Ordu komutasını Enver Paşa bizatihi üstlenmişti. Böylece Enver Paşa, Liman Von Sanders'in ifadesiyle "*hayali ve dikkat çekici (Sarıkamış-Kars-Kafkasya-Afganistan- Hindistan)*"⁴¹ planını devreye sokmuştu.⁴²

Enver Paşa, Rusların Ardahan ve Kars'taki kuvvetlerinin imha edilip sırasıyla Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerini işgal edip Rus tahkimatını bertaraf etmek böylece bütün Trans-Kafkasya hattını ele geçirip Turan hayalini gerçekleştirmek planına Alman General Liman Von Sanders ve Büyük elçi Wangenheim Osmanlının bu bölgedeki kuvvet durumunu ve İklim şartlarını göz önüne alarak temkinli davranmışlardı. Ancak tüm mesuliyeti Enver Paşa üzerine almak şartıyla Pan-Turan Trans-Kafkasya planını kabul etmişlerdi. Böylece Sarıkamış harekâtını başlatmıştı.⁴³

22 Aralık 1914 – 15 Ocak 1915 tarihlerinde cereyan eden Sarıkamış harekâtı planına göre bir kolordu cephede, iki kolordu ile kuzeyden olmak üzere Sarıkamış kuşatılarak düşman imha edilecekti. Ancak yoğun kış şartları ve Osmanlı birliklerinin teçhizat sorunu nedeniyle harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Türk kuvvetlerinin çoğu silah kullanmadan soğuktan telef olmuştu. Sarıkamış'a girebilen 300 kadar Türk askeri geri püskürtülmüş, 200 subay, 7.000 er esir alınmıştı. Bu savaşta Ruslardan 32.000 bin Türklere ise 60.000⁴⁴ asker kayıp verilmişti.⁴⁵

⁴⁰ Hasan İzzet Paşa; Enver Paşa'ya "*olmaz, etrafı görüyorsunuz kar kış bastırmıştır. Bu olumsuzluklar ve bu mevsim içinde bir ordu harekâtı iyi netice vermez. Kış şiddetini kaybedersin, yollar harekâta imkan sağlamaz düşmanı yok edeceğim.*" şeklinde cevap vermişti. Enver Paşa'da bu cevaba çok sert bir şekilde cevap vermişti. "*Eğer Hocam olmasaydınız sizi idam ederdim*" bu sözler üzerine gururu incinen Hasan İzzet Paşa sağlık sorunlarını bahane ederek 3. Ordu kumandanlığından azlini isteyerek görevinden ayrılmıştı. Bknz; Pir Murat Sivri, "Seferberliğin İlanından Sarıkamış Harekâtına Kadarki Gelişmelerde Hafız Hakkı Paşa", *Anasay 3 Aylık Ulusal Dergi*, S. 2, Kasım 2017, s. 41.

⁴¹ Tuncay Öğün, "Kafkas Cephesinde Kader Anı Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002, s.712.

⁴² İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 126

⁴³ W.E.D Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1966, s. 234.

⁴⁴ 15 Aralık 1914 – 15-19 Ocak 1915 arasında meydana gelen Sarıkamış Muharebelerinde askeri kayıplar hakkında resmi kaynaklar ve araştırmacılar farklı rakamlar belirtmektedirler. Sarıkamış muharebelerinin başlangıcından sonuna kadar yoğun ağır kış şartlarına karşı yetersiz giyim kuşam, açlık ve en önemlisi bu sıralarda başlayan ve orduyu kırıp geçiren Tifüs hastalığı kayıplarının artmasının

Sarıkamış felaketinden sonra 3. Ordu Azap bölgesi Tutak-Narman hattına geri çekilmiş ve Ruslara karşı buradan savunma yapmaya karar vermişti. Nisan 1915 tarihinden sonra Rus ordusu Erzurum'u ele geçirmek amacıyla Tortum- Malazgirt yönlerinden taarruza geçmişti. Ayrıca Van bölgesindeki Ermeniler de ayaklanmış ve Türk ordusuna zarar vermeye başlamıştı. Böylece 11 Mayıs'ta Malazgirt, 16 Mayıs'ta da Van Rusların eline geçti. 1915 sonlarında Rus ordusunun mevcudu 700.000 kişiye çıkartılmış, Türk ordusu ise ancak 64.000 kişiden ibaretti. Ruslar 1915 sonunda taarruza geçmiş 16 Şubat'ta Erzurum'u, 17 Şubat'ta Muş ve Bitlis'i ele geçirmişlerdi. Türk ordusu Erzincan istikametinde geri çekilmeye başlamıştı.⁴⁶

1 Kasım 1914 tarihinde Kafkas Cephesinde başlayan Rus harekâtı 1914-1915 sonlarına kadar nizami ordu ve yerel unsurlar ile bertaraf edilmeye çalışılmış ancak 11 Ocak 1916'da Köprüköy, 15-16 Şubat'ta Erzurum, 3 Mart'ta Muş ve Bitlis, 18 Nisan'da Trabzon, Bayburt ve Gümüşhane ile nihayette 24 Temmuz'da Erzincan Rusların eline geçmişti. Ruslar bu bölgelerde Ermeni unsurlarından da faydalanarak bölge ahalisi üzerinde muazzam bir baskı oluşturmuşlardı.⁴⁷ Bu baskı ve taarruzlar karşısında Kafkas Cephesinde bölge sathında 3. ve 2. Ordu birliklerine takviye amaçlı yerel unsurlar ile mücadele hızlandırılmıştı.

1915 yılı sonu ve 1916 yılı başlarından itibaren Ruslar yoğun bir şekilde taarruza geçmişti. Ruslar özellikle 2. Türkistan Kolordusu ve Kazak İhtiyat Süvari Birliklerinin desteği ile bir hayli ilerlemişlerdi. 13 Ocak 1916 gününe gelindiğinde Tortum Gölünden Mirgemiş'e kadar olan hatta yoğun çatışmalar yaşanmıştı. 16 Ocak 1916 tarihinde Mahmut Kâmil Paşa önce Köprüköy'e bir süre sonra da Erzurum kalesine çekilmişti. Şubat 1916'dan itibaren Köprüköy, Azap ve Kargapazar mevkilerini işgal eden Rus ordusu Erzurum, Bitlis, Muş ve Murat Havzası-Kığı (Çapakçur) hattına yönelik bir harekâta başlamıştı. 3. Ordu bu sırada 9, 10 ve 11. Kolorduları Erzurum'un çevresine konuşlandırmıştı. Yoğun saldırılar sonucu 16 Şubat 1916 Tarihinde Rus Kazak bölüğü ve 1. Kafkas Kolordusu Kars kapısından

en önemli nedenidir. Bu nedenlerden ötürü Osmanlı ordusu 90.000 asker kayıp vermişti. Bknz; Fahir Armaoğlu, age., s. 112.

⁴⁵ İsmet Görgülü, age., s. 126.; Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa Makedonya'dan Orta Asya'ya 1914-1922*, Remzi Kitabevi, 2018, İstanbul, s. 121.

⁴⁶ İsmet Görgülü, age., s. 126-127.

⁴⁷ Midhat Sertoğlu, age., s. 3526.

Erzurum'a girmiş aynı gün Osmanlı ordusu Trabzon kapısından Erzurum'u tahliye etmişti.⁴⁸

Sarıkamış hadisesinden sonra 3. Ordu komutanlığını üstlenen Enver Paşa İstanbul'a dönmüş Hafız Hakkı Paşa'yı 3. Ordu komutanı olarak atamıştı. Ancak Hafız Hakkı Paşa 1916 başlarında vefat edince yerine Mahmut Kamil Paşa atanmıştı. 16 Şubat'ta Erzurum'un mukavemetsiz terk edilmesi nedeniyle komutan görevden azledilmiş yerine eski Hicaz Valisi Vehip Paşa getirilmişti. 2. Ordunun bölgeye intikalinden sonra 2. ve 3. Ordular birleştirilerek Ahmet İzzet Paşa Komutanlığında Kafkas Grup Komutanlığı oluşturulmuştu.⁴⁹

2.2. NİZAMİYE VE İHTİYAT SÜVARİ TÜMENLERİNİN KURULUŞU

Genel seferberliğin ilanı ile beraber Erzurum'da bulunan 9. Kolordu emrindeki 9. Süvari Tugayının 21 ve 22. Süvari Alayları, 2.Süvari Makineli Tüfek Bölüğü, 4.Topçu Taburu ve bir istihkâm ile 11.Kolorduya bağlı faaliyet gösteren 11. Süvari Tugayının 23 ve 24. Süvari Alayları, 3. Süvari Makineli Tüfek Bölüğünden 2. Nizamiye Süvari Tümeni oluşturulmuştu. Yarbay Yusuf İzzet komutasındaki tümen Karaköse merkezde konuşlandırılmıştı. Bu tümene Çapakçur – Kiğı bölgesinden er ve hayvan takviyesi yapılmıştı. 8 Eylül 1914'te teçhizatı 324 binek, 96 mekkari, 558 tüfek, 663 kılıç, 320 eğer takımı ve 60 semerdi.⁵⁰

Kafkas cephesinde çatışmaların başlamasıyla beraber sefer sırasında düzenli orduya destek amaçlı İhtiyat Süvari Tümenleri bölgede etkin aşiret mensuplarından kurulmaya başlanmıştı. 4 büyük tümene bağlı 26 adet süvari alayı Doğu Cephesinin muhtelif yerlerine dağıtılmıştı. Bu tümenler ve bağlı süvari alayları 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile koordineli faaliyet göstermesi emredilmişti.

Kasım 1914 tarihinde Erzurum, Hımıs ve Hasankale'de Albay Muhlis Bey komutasında 1. İhtiyat Süvari Tümeni 1, 2, 3, 4, 5, 6, ve 25. Süvari alayları, Karaköse ve Beyazıd bölgesinde Yarbay Abdurrahman komutasında 2. İhtiyat Süvari Tümeni 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, ve 14. Süvari alayları, Yarbay Cemil komutasında Kop, Erciş ve Muradiye bölgelerinde 3. İhtiyat Süvari Tümeni 15, 16, 17, 26, 27, ve 28. Süvari alayları, Albay Mehmet Sait komutasında 4. İhtiyat Süvari Tümeni 20, 21,

⁴⁸Fevzi Çakmak, age., s. 119-125.

⁴⁹Ahmet İzzet Paşa, *İstiklal Harbinin Gerçekleri "Feryadım"* C. I, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 229.

⁵⁰*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı* C. I, age., s. 81.

22, 23, ve 24. Süvari alayları Cizre, Mardin, Viranşehir ve Siverek bölgelerine dağıtılmışlardı.⁵¹ Aşiret İhtiyat Süvari Alayları ve Nizamiye Süvari Tümenlerinin kuruluşunun en önemli nedenleri 3. Ordu harekâtında geri kısım ve ileri harekâta destek vermeleri idi. Nizamiye Süvari Tümenlerinden beklenen destek kısmen de olsa elde edilmişti ancak aynı başarıyı büyük umutlar ile kurulan İhtiyat Süvari Tümenleri gösterememişti. Öyle ki İhtiyat Süvari Tümenleri tek bir kolordu haline getirilmesinin aslında en mühim nedeni Rus ordusunun gerisinde Karabağ-Azerbaycan hattında faaliyet göstermesini sağlamaktı. Fakat Köprüköy ve Azap tecrübesi sonrası bunlardan bir başarı elde edilmeyeceği anlaşılmıştı.⁵²

Aşiretlerden oluşturulan İhtiyat Süvarileri ve Nizamiye Süvari Tümenleri hızlı ve seri harekâtları hesap edilerek seyyar harekâtlarda özellikle düşman kuvvetlerinin gerisini tehdit etmek niyetlenmişti. Ancak Ruslar özellikle Van-Muradiye-Erciş-Murat Havzasında Kazaklardan, Karpatlardan ve Lehistan bölgelerinden seçtikleri en güzide süvarileri getirmişlerdi. Toplamda 153 Süvari Bölüğü oluşturmuşlardı. Bunlar çok iyi derecede sürat ve manevra kabiliyetine sahiptiler. Osmanlı tarafında ise bunlara karşı 2. Nizamiye Süvari ve Aşiretlerden rastgele seçilen birkaç Süvari Alayı oluşturulmuştu. Osmanlı ve Rus süvari alayları gerek teçhizat ve gerek muharip olarak kıyas bile edilemiyordu.⁵³ Silah ve teçhizat bakımından yine top arabalarına sahip Rus Süvari Alaylarına karşı Osmanlı Ordusunda aşiretlerden oluşturulan İhtiyat Süvari Alayları sadece martin tüfekleriyle harp ediyorlardı. Bu tüfekler ile Köprüköy- Azap Muharebelerinde Top ve makineli tüfeklere karşı perişan olmuşlardı.⁵⁴

Savaşın başlaması ile beraber 3. Orduya takviye amaçlı oluşturulan bu İhtiyat Süvari Alayları arasındaki kopukluk ve düzensizliğin bertaraf edilmesi için 22 Eylül 1914 tarihinde başkomutanlık vekâletince İhtiyat Süvari Kolordusu Komutanlığına 70 yaşlarında olan Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa atanmıştı.⁵⁵

⁵¹Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 51-52.

⁵²Fevzi Çakmak, age., s. 44.

⁵³Recep Balkan, *Büyük Harpte Şark Cephesine Sağ Kanat Harekâtı*, 141 Sayılı Askeri Mecmua, S. 70, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul, 1946, s. 2.

⁵⁴Selahattin Selışık, "Kafkas Cephesinde 10. Kolordunun Birinci Dünya Savaşının Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı", Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 67.

⁵⁵BOA 4311-323317

Muhammed Fazıl Paşanın⁵⁶ komutasında düzenli bir kolordu haline getirilen 28 ihtiyat süvari alayınının 27'si gönüllü Kürt milislerinden oluşturulmuştu.⁵⁷ Ancak bölgede yerli halktan oluşturulan aşiret birlikleri silah ve teçhizat bakımından son derece yetersizdi. Yine eğitim ve disiplin ciddi sorunlara neden olmuştu. 7-12 Kasım Köprüköy ve Birinci Azap Muharebelerinde düzensizlikleri ve disiplinsiz davranışları nedeniyle bunlardan beklenen fayda sağlanamamış, düzenli Rus ordusu karşısında perişan olmuşlardı. Köprüköy-Azap Muharebelerinde 3. Ordu bir hayli fazla kayıp vermişti. Bu muharebelerde 69 subay şehit olmuş, 159 subay yaralı ve 1 subay esir düşmüştü. Erlerden 1914 şehit, 6012 yaralı, 3069 esir ve 1792 kişi de firar etmişti. İhtiyat Süvari Alaylarına bağlı 10.000 er bölgeye dağılmış veya köylerine geri dönmüştü.⁵⁸ Bundan dolayı 21 Kasım 1914 tarihinde Aşiret İhtiyat Süvari Kolordusu lağvedilmişti. Daha sonraki süreçte bu aşiretlerden oluşturulan birlikler 3. Ordu ve 2. Ordu emrine verilmişti.⁵⁹

Aşiret mensuplarından oluşan İhtiyat Süvari Alayları büyük umutlarla kurulmuştu. Öyle ki Enver Paşa Erzurum'da bulunan 3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa'ya Rusların elinde bulunan Kuzey İran ve Güney Kafkasya'ya bu birlikleri

⁵⁶Muhammed Fazıl Paşa, Kafkasya'da Çoh Kasabasından Avar soyundan Dağıstanlı Davut Lav ve Külsüm hanımın oğludur(1852). Kafkas kartalı olarak bilinen Şeyh Şamil'in akrabasıdır. Muhammed Fazıl Paşa 10 yaşında iken Rusya'ya götürülür ve 18 yaşına kadar burada kalır. 18 yaşında askeri okulu bitirmiş ve Rus ordusunda zabıt olarak göreve başlamıştı. 1877 Yılında 25 yaşlarında iken İstanbul'a gelmiş ve aynı rütbe ile Topçu Kolağalığına tayin edilmiştir. Fazıl Paşa Osmanlı Ordusunda çeşitli kademelerde Kars, Dağıstan ve Bağdat bölgelerinde görev almıştı. Buralarda iken bölgedeki aşiretler ile yakın bir ilişki kurmuştu. Fazıl Paşa Irak ve İran sınır boylarında yaşayan Kürt Aşiretlerinin Osmanlı Hükümetine karşı başkaldırıları yıllarca engellemişti. Bundan dolayı halk arasında ciddi bir takdir toplamıştı. Birinci dünya savaşı başlar başlamaz Fazıl Paşa Kafkas cephesinde savaşmak istediğini hükümete bildirmişti. 70 yaşlarında Aşiret birliklerinden oluşturulan 4 tümenin birleştirilmesi ile İhtiyat Süvari Kolordu Komutanı olarak görevlendirilmiş ve Erzurum'a gönderilmişti. Fazıl Paşa ihtiyat süvari kolordusunun çatışmalardaki düzensiz ve etkisiz davranışlarından dolayı aşiret süvari kolordusunun dağıtılması gerektiğini başkumandanlık vekâletine bildirmişti. Enver Paşanın Erzurum'a gidişiyle beraber bu kolordu lağvedilerek 3. Ordu ve Nizamiye süvari tümenlerine dağıtılmışlardı. 1914 sonlarında Enver Paşanın emri ile Irak sol cenah komutanlığına atanmıştır. Fazıl Paşa burada aşiret birlikleri ile Irak Cephesinde çok mühim bir katkıda bulunmuştur. 23 Şubat 1916 Kut'ul Amare Sabis Tepe Muharebelerinde şehit olmuştur. Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa'nın en önemli özelliği yıllarca Irak, Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgelerinde Kürt Aşiretleri ile kurmuş olduğu yakın teması, bu yakın temas sayesinde düzenli ordu birlikleri harekâtı yapılırken yerel unsurlardan ciddi oranda destek bulmuştu. Detaylı bilgi için Bknz: Hadduç Fazıl Dağıstanlı, *Bir Kahramanın Hayatı Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969.

⁵⁷Mahmut Akyürekli, *Kürtlerle Türkler Bin Yıllık Geçmişin Kısa Tarihi*, Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul, 2016, s. 76.

⁵⁸*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 322.*

⁵⁹ Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XII, 1996, S. 36, s. 914. ;*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 304.*

seyyar halinde gönderip Rus ordusunu yıpratmak istemişti. Ancak Köprüköy ve Azap'ta bu alayların işe yaramadığı görülmüştü. Hatta İhtiyat Süvari Kolordu Komutanı Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa 3.Ordu Kumandanından kendi karargâh güvenliği için 50 kişilik bir nizami süvari askeri istemişti.⁶⁰Fazıl Paşa Aşiret Süvari Kolordusunun lağvedilmesiyle Irak cephesine gönderilmiş, buradaki özellikle Kürt aşiretlerini toplayarak cephedeki nizami orduya yardım etmişti. Kut'ul Amare Zaferinden önce 1915 başlarında yapılan Sabis Tepe Muharebesinde⁶¹ harp meydanında şehit olmuştu.

1915 yılı sonundan Şubat 1916 arasında 3. Ordu harekâtına destek amaçlı Van-Kiğı hattında muhtelif bölgelerde gönüllülerden oluşan milisler faaliyette bulunmaktaydılar. Erzurum taarruzu esnasında Hınıs-Köprüköy mıntıkasında 36. Tümen, 2. ve 3. İhtiyat Süvari Birlikleri, Muş Bulanık'ta oluşturulan Osman Bey Müfrezesi Murat nehrinin güney bölgelerini korumaktaydılar. 22 Ocak'ta Hınıs işgal edilince Türk birlikleri Muş-Murat havzasına çekilmişlerdi. Böylece 17 Şubat 1916 tarihinde Rus Kazak tugayı Bitlis-Muş ve etrafını işgal etmeye başladı. 26 Şubat'ta Osman Bey Müfrezesi Bitlis'in muhtelif bölgelerine çekildi. Osman Bey Müfrezesini burada Ali Bey'e bırakmış ve Şubat sonunda (Çapakçur) Bingöl komutanlığına atanmıştı. Böylece Osman Bey'e Oğnut-Bingöl-Kiğı hattının savunulması görevi verilmişti.⁶²

⁶⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa Makedonya'dan Orta Asya'ya 1914-1922*, Remzi Kitabevi, 2018, İstanbul, s. 111.

⁶¹ Nikolas Gardner, *Kut'ül Amare*, Nesil Yayınları, Ankara, 2018, s. 179-183.

⁶² Fevzi Çakmak, age., s. 126-129.

2.3. II. ORDUNUN KAFKAS CEPHESİNE İNTİKALİNDEN ÖNCE ÇAPAKÇUR BÖLGESİNDE GENEL DURUM

1 Kasım 1914 günü Rus ordusunun Doğu Beyazıt saldırısı ile başlayan Kafkas Cephesi süreci Osmanlı nizami ordusu yanı sıra bölgeden toplanan gönüllü milisler, ihtiyatlar ve cephe gerisinde kalan halk için felaketin başlangıcı olmuştu. Zira savaşa katılmayan, etkilenmeyen, yer değiştirmeyen bir tek kişi bile kalmamıştı. Özellikle Erzurum, Van, Muş ve Bingöl halkı için felaket olmuştu. 1 Kasım 1914'te başlayan süreç 20 Şubat 1916 tarihine kadar devam etmiş ve Erzurum-Muş-Bitlis hattı tümüyle Rus ordusu ve Ermeni işgaline girmişti. İşte tamda bu tarihten sonra Kafkas Cephesinde Çapakçur⁶³ ön plana çıkmıştı. Zira Erzurum-Hınıs- Varto ve Muş'un işgale uğraması ile Rus orduları farklı bir evreye geçmiş, Elâzığ ve Diyarbakır tehlikeye girmişti. 3. ve daha sonra gelecek olan 2. Ordu ve 16. Kolordu tüm planlarını bu hattın güvenliğinin sağlanmasına göre yapmıştı.

1916 başlarından itibaren Rus ve Türk ordularının sürekli çatışma alanı haline gelen Kiğı- Çapakçur Cephesi Kürt Aşiretlerinin elinde bulunan çok stratejik bir bölgeydi. 1914-1915 yıllarında Çapakçur Bölgesi 3. Türk Ordusunun Erzurum çevresindeki tahkimatların ve güney kanadını koruyan tabii görünüşte ve fethedilemez bir kale hükmündeydi. Yine ihtiyat, iaşe ve lojistik destek merkeziydi. Özellikle kış aylarında iklim yapısı, topoğrafik şartlarından dolayı Rusların bu bölgede bir harekât yapmasına imkân vermeyeceği düşünülmekteydi. Ancak Erzurum'un işgali ile Ruslar Erzincan- Mamahatun yine Hınıs-Varto-Muş hattını zapt etmeleriyle Kiğı - Oğnut⁶⁴ Hattı Rus Kuvvetlerinin ilk hedefi haline gelmişti.⁶⁵

⁶³ Çapakçur; Mevki olarak Erzurum, Muş, Diyarbakır ve Elazığ illerinin bağlantı noktasıdır. Bu açıdan son derece stratejik bir konuma sahiptir. Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. 3. Ordunun yenilmesi ve Erzurum-Muş ve Van hattının işgali ile Kafkas Cephesi hattı her iki devlet için Çapakçur-Kiğı hattı olmuştu. Osmanlı Devleti en üst makamlardan bu hattın korunması için gerekli uyarılar yapmış ve 1916 Nisan ayında 2. Orduyu Çapakçur Cephesine göndermiştir. Ahmet İzzet Paşa Dört ilin tam kesişim noktası olan bu bölgede karargâhını kurmuştu. Palu-Genç ve Kiğı üçgeninde bulunan Çapakçur Birinci Dünya Savaşı sonucunda önemini artırmış ve Cumhuriyet döneminde (1936) Bingöl adını alarak merkez il haline gelmiştir.

⁶⁴ Oğnut; Bingöl Merkezinden Karlıova yolu 50. Kilometresinde bulunur. Karlıova ilçesine bağlı olup yeni ismi Göynük'tür. Oğnut Mıntıkası 1916 Şubat ayından sonra Erzurum, Hınıs ve Varto'nun düşmesiyle Yoğun göç sonrası Rus saldırılarına maruz kalmıştı. 1916 Mart ayından itibaren Oğnut, Boğlan ve Siğı Müfrezeleri yanında, nizami birliklerinde sahne aldığı bir bölgedir. 9 Haziran – 30 Eylül 1916 tarihleri arasında yaşanan Çapakçur Muharebelerinin en önemli ayağı olmuştur. Birebir süngü harplerinin yaşandığı nadir yerlerdendir.

Bundan dolayı Çapakçur hattı Türk Harekât planının merkezine alınmış ve yeni gelen kuvvetler buraya yoğunlaştırılmıştı.

Rus ordusu karşısında beklenen başarıyı gösteremeyen 3. ordu birlikleri özellikle Sarıkamış harekâtından sonra sürekli geri çekilmek durumunda kalmıştı. Bu suretle Rus ordusu 1915 Şubat ayı itibari ile Hınıs ve Varto'yu işgal etmişti. 1915 yılı boyunca Rus Kuvvetleri ve Ermeni Müfrezeler Kafkas Cephesi hattında ilerlemekteydiler. Bu dönemde Çapakçur henüz savaş alanında bulunmamaktaydı ancak Hınıs ve Varto'nun düşmesiyle Lolan, Cibran ve Hormek Aşiret halkı tümüyle Kiğı ve Çapakçur bölgesine göç etmişti. Yoğun kış şartlarından dolayı Rus ordusu takibat yapmamış ve Varto'da durmuştu. Böylece Osmanlı ordusunun yeni cephe hattı Oğnut, Kiğı - Karir⁶⁶ dağlarından, Siği⁶⁷ – Boğlan⁶⁸ Eşek Meydanı hattı olarak belirlenmişti. Hattı müdafaa edecek olan askerler ise Karirli Küçük Ağa ve Oğlu Mehmet Efendinin emrinde olan Hormek Milis Alayı, Cibranlı Halil Bey'in oğlu Baba Bey'in emrinde Cibran Alayı, Siği Boğazında Gökdereli Şeyh Şerif Müfrezesi, Kiğı Bölgesinde Şahdeli(Şadili) milisler, Eşek Meydanı bölgesinde ise Boğlan ve Genç Gönüllü Milisleri hattı korumaktaydılar.⁶⁹

Özellikle Erzurum'un Rusların eline geçmesinden sonra Kafkas cephesinde Türk Ordusunun planları altüst olmuştu. Durumu düzeltmek adına Başkomutanlık Vekâletince ilk önce 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa görevden alınmış yerine Trakya'da bulunan 2. Ordu Komutanı Mirliha Mehmet Vehip Paşa atanmıştı. 27 Şubat 1916 tarihinde görevi devralan Vehip Paşa'ya şu mühim emir tevdi ve tavsiye edilmişti. *“Gerek sonraları yapacağımız taarruzlara şimdiden müsait zemin hazırlamak ve gerekse 4. ve 6. Orduların hükümet merkezi ile ulaşım ve irtibatını*

⁶⁵ W.E.D Allen, Paul Muratoff, age., s. 385.

⁶⁶Karir; bölge günümüzde Adaklı ilçesine bağlı doğu kısmında Ilıcalar, Karlıova Kartallık-Sağnis ile komşudur. Birinci Dünya Savaşında Çapakçur hattının Kiğı ile Oğnut bağlantısını sağlamıştır. Karirli Hormek Aşiret Reisi Küçük Ağa'nın müfreze teşkil ettiği Çapakçur Muharebelerinde 2. ve 3. Kolorduların en önemli çarpışmaları bu bölgede yapılmıştı. Karir, 2. Kolordu Komutanı Faik Paşa'nın şehit olmasıyla 1916 Temmuz ayında İsmet İnönü'nün komutası altında muharebelerin yaşandığı bölgedir.

⁶⁷ Siği; Bingöl Ilıcalar nahiyesine bağlı bir köydür. Bugün ki ismi Çobantaşı'dır.

⁶⁸Boğlan; Bingöl iline bağlı Solhan ilçesidir. Boğlan gedikleri Çapakçur Hattının kapısı hükmündedir. Ruslar Muş'u aldıktan sonra çok güçlü bir kuvvet ile ilk Boğlan üzerinden Çapakçur Hattına saldırmışlardı. Boğlan Mustafa Kemal Paşanın Komutasında 16. Kolordunun mücadele sahnesi olmuştu. Mustafa Kemal 1916 Ağustos ayında Şeref Meydanında karargahını kurmuş, Masalla-Melekan hattı yanı sıra Genç-Ardaşın ve Şin mıntıklarını bizatihi dolaşmıştır.

⁶⁹ Mehmet Şerif Fırat, age., s. 176

korumak için Kelkit- Harput hattının behemehâl kuvvetli ve emniyetli bir surette elimizde bulundurulması lazımdır. Gerek bu hattın emniyeti ve gerekse gelen kuvvetleri parça parça muharebeye sokmayıp, bu hat üzerinde toplayarak ve iyi hazırlayarak en müessir bir noktadan düşmana darbe vurmak nokta-i nazarından Bayburt – Cibice –Kiğı ve Çapakçur gedik ve boğazlarının her neye mal olursa olsun halen mevcut birlikler ve vesait ile elde tutulması lazımdır.

Trabzon yolunun temini ancak Bayburt boğazını ve Erzincan istikametinin kapatılması, Cibice boğazını elde bulundurmakla ve bunun müdafaası ise Erzurum-Kiğı- Pülümür- Erzincan İstikametinin Kiğı'den kapatılmasıyla mümkündür.

Harput 4. ve 6. Orduların ulaşımı bakımından olağanüstü önemli olup Harput'u elde bulundurmak Çapakçur Boğazını tutmakla mümkündür.”⁷⁰

16 Şubat 1916 tarihinden sonra Erzurum ve çevresi Rusların eline geçince bölgede faaliyet gösteren 2. Nizamiye ve İhtiyat Süvari Birlikleri geri çekilmiş veya dağılmışlardı. Bundan dolayı 3. Ordu komutanı Rusların Çapakçur, Oğnut ve Kulp hattını korumak için yeterli kuvvetin olmadığını bu hattın Rusların Harput ve Diyarbakır yönlerine ilerleyişini önlemek amacıyla Diyarbakır ve Harput Valiliklerine bölge halkından gönüllü toplanmasını emretmişti. Yine toplanacak bu gönüllerin muhariplik etkinliklerini artırmak için 13. Piyade Alayı ve Van Cenup Müfrezesi komutanı Yarbey Osman Beyin Çapakçur Hattı komutanlığı için Harput'a hareket etmesini istemişti.⁷¹

22 Şubat 1916 tarihi itibari ile Çapakçur bölgesinde 3. Ordu kuvvetlerinin durumu şöyleydi; Kozma boğazında 300 mevcutlu talimgâh, Muş Seyyar Jandarma Taburu, 300 kişilik Çapakçur Milis Kuvveti, Boğlan Hattında 150 Nizamiye eri ve 300 milislik Oğnut Müfrezesi, 106. Piyade Alayı 1. Taburu ve 4 dağ topu idi. 3. Ordu komutanının değişiminden sonra Çapakçur Hattının korunmasına çok önem verilmiş ve gerekli takviyeler yapılmıştı. Nitekim 1 Mart 1916 tarihi itibari ile Çapakçur Müfrezesi 830 silahlı ve 2000 kadar henüz silahlandırılmayan gönüllü milisten oluşturulmuştu. Elazığ ve Bitlis'ten Çapakçur Müfrezesine devamlı takviye yapılmaktaydı. Yine 106. Piyade Alayından bir tabur ile Bacirge Hudut Taburundan

⁷⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 138.*

⁷¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 127.*

bir dağ top takımından oluşan toplam 160 kişilik Oğnut Müfrezesi’de Tokliyan⁷² köyüne konuşlandırılmıştı. Muş-Varto-Hıms ve Bingöl dağlarının kuzey batısında Çapakçur ve Oğnut Müfrezeleri karşısında beş tabur piyade, beş süvari alayı ve 10 dağ topundan oluşan Rus kuvvetleri bulunmaktaydı.⁷³

3. Ordu komutanlığınca Rus birliklerine yapılacak taarruz için harekât alanını 3 mıntıkaya ayrılmıştı. 1. Mıntıka 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal komutasında, Van-Muş hattı yanı sıra Çapakçur bölgesinde Oğnut-Karir Dağı-Yukarı Başköy (Sancak), 2. Mıntıka 10. Kolordu Komutanı Yusuf Ziya Paşa komutasında Kiğı-Erzincan, 3. Mıntıka 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa (Çakmak) komutasında Erzincan-Trabzon arası bölgeler olarak belirlenmişti. 1. Mıntıkaya 16. Kolordunun Doğu Cephesine nakledilmesinden sonra 3. Ordu sağ tarafını korumak amacıyla 5. Piyade Tümeni, Van Gölü Cenup Müfrezesi ve Çapakçur Müfrezeleri Komutanlığına Mustafa Kemal Paşa atanmıştı. 2. Ordunun bölgeye intikaline kadar Bitlis Boğazı, Muş ve Çapakçur hattının savunularak Rusların Harput ve Diyarbakır’a sarkmasını önlemek görevi 16. Kolorduya verilmişti. Bu dönemde Oğnut Müfrezesi lağvedilerek 36. Piyade Tümeni emrine verilmişti.⁷⁴

18 Mart 1916 tarihinde 16. Kolordu emrinde 3. Orduya bağlı Çapakçur ve Oğnut mıntıklarında müfreze mevcudu 3.218 kişiydi. Ayrıca 2. Nizamiye Süvari Tümeni de 1.731 kişi ile bölgede faaliyet göstermekteydi.⁷⁵

Nisan 1916 tarihinden itibaren Çapakçur Müfrezesi cephesi; Murat nehri ile Karlıova Göynük çayı arasındaki hat olarak belirlenmişti. Murat Nehrinin sağ yanında Ardaşin⁷⁶ bölgesinde Genç Müfrezesi, Masalla⁷⁷ deresi gerisinde Masalla Müfrezesi, Kaldar - Siği(Çobantaşı) hattında Siği Müfrezesi bulunmaktaydı. Karargâh merkezi Çapakçur merkezinde idi. Yine bu sırada Dersim’de isyan ve talan

⁷² Tokliyan; Karlıova ilçe merkezine 5 kilometre uzaklıktadır. Yeni ismi Toklular’dır. Bu köy Oğnut ve Karir hattını yarmak için Ruslar tarafından hareket merkezi olarak kullanılmıştır.

⁷³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 130-145.*

⁷⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 162-163.*

⁷⁵ Şevket Süreyya Aydemir, age., s. 152.

⁷⁶ Ardaşin; Solhan ilçesine bağlı Yenibaşak adındaki nahiyedir. Ardeşen Genç boğazı Murat Nehrinin sol yanında stratejik bir noktadır. Ruslar bu yolla Diyarbakır mıntikasına sarkmayı hedeflemişlerdi. 16. Kolordunun 8. Tümeni ve müfrezelerin başarılı atakları ile korunmuştur.

⁷⁷ Masalla; Solhan- Bingöl Yolu 45. Kilometresinde bulunan Kavaklı dere köyüdür. Çapakçur Muharebelerinde kilit noktalardan biri olmuştur. Osmanlı orduları ve Müfrezelerin bu tarafta tahkim ettiği son yerdir. Rus orduları masalla deresinin bu yakasına asla geçirilmemişti. Mustafa Kemal Paşa Çapakçur müfreze Komutanı Osman Bey’e defalarca Masalla Sirtlarının elde bulundurulması uyarısı yapmıştı.

faaliyetlerinde bulunan gruplara karşı Diyarbakır Lice, Harput ve Palu'dan toplanan 1000 kadar milisten oluşturulan Palu Müfrezesi de Osman Bey komutasındaki Çapakçur Müfrezesine bağlanmıştı.⁷⁸

Arşiv belgeleri ve araştırma kitaplarından elde edilen bilgilere bakılınca Rus ordusu Erzurum ve Muş havalisini işgal ettikten sonra Oğnut-Kiğı hattı ile Nazımiye-Pülümür hattını yarıp Dersim- Erzincan ve Bayburt bölgesine, Oğnut- Çapakçur Boğazı (Siği-Elmalı Boğazı)-Boğlan(Solhan)- Masalla hattını yarıp Elazığ- Malatya bölgesine, Boğlan-Ardaşın-Genç hattını yarıp Silvan-Diyarbakır bölgesine sarkmaktı. İşte bu durumdan dolayı Rus ordusu Şubat 1916 tarihinde Kiğı-Oğnut-Boğlan hattında durdurulunca gerek Başkomutanlık Vekâletince ve gerekse 2. ve 3. Ordu komutanlarının bizatihi Elazığ, Diyarbakır ve Çapakçur idari merkezlerine Çapakçur boğaz ve gediklerinin tümü ile her neye mal olursa olsun korunması gerektiği için çok acele gönüllü toplanması emri vermişlerdi. Rusların bu niyeti anlaşılınca Çapakçur bölgesi bir anda Kafkas Cephesinin odak noktası haline gelmişti. Tehlikenin bertaraf edilmesi için ilk etapta acele müfrezeler kurulmuş ardından Trakya'da Galiçya Cephesine gönderilmek üzere hazır bekletilen 16. Kolordu Mart 1916 tarihinde bölgeye gönderilmişti.

Rusların Çapakçur'a dayanması ile beraber Türk ordusunun harekât planları tümüyle değişmişti. Zira 2. Ordu bölgeye gelmeden önce 3. Ordu komutanı Vehip Paşa Çapakçur Bölgesindeki Bingöl Dağlarından- Oğnut- Karir Dağları ve Sancak Başköy hattını 1. Mıntıka, Kiğı-Pülümür hattını 2. Mıntıka ve Erzincan bölgesini de 3. Mıntıka olarak belirlemiş, Nizami ordu birliklerinin harekât ve taarruz planlarını bu hatların durumuna göre belirlemişti.⁷⁹

Savaşın başladığı ilk aylardan itibaren 2. Nizamiye Süvari Tümeni ve İhtiyat Süvari Alayları, Erzurum ileri harekâta bulunan 3. Ordu birliklerinin gerisini korumak olası Ermeni isyanları ve tahrikleri önlemek için Kiğı-Narman-Hınıs-Karaköse hattında faaliyet göstermekteydiler. Aşiret üyelerinden seçilen İhtiyat Süvari Alayları ve 2. Nizamiye Süvari Tümenlerinin lojistik ihtiyaçları yanı sıra er ve hayvan takviyesi diğer bölgelerden sağlandığı gibi Kiğı ve Çapakçur bölgesinden de sağlanmaktaydı. Ancak Azap –Köprüköy Muharebeleri sonrası ve Erzurum'un

⁷⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. I, age., s. 217.*

⁷⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 61-62.*

düşmesi ile beraber yeni çatışma alanı Kiğı – Oğnut - Boğlan ve Çapakçur hattı olmuştu. Böylece Enver Paşa'nın 27 Ağustos 1914 tarihinde Almanya İle yapılan ittifak anlaşmasına göre Kafkas hattından Dağıstan - Orta Asya ve Hindistan projesi/rüyası bittiği gibi Erzurum yönünde yapılacak ileri harekât ve düşmanın Elazığ-Diyarbakır hattına sarkmasını önlemek Çapakçur boğaz ve gediklerinin savunmasına bağlı kalmıştı.

2.4. II. ORDUNUN DOĞU CEPHESİNE NAKLİ VE HAREKÂT ALANI

Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti şüphesiz en fazla ehemmiyeti Çanakkale cephesine vermişti. Boğazın geçilememesi üzerine İtilaf Bloğu Rumeli-Seddulbahir sahil kısmına asker çıkartmıştı. Karadan kazanılacak bir zaferle boğaz gemilere açılacak oradan Marmara-İstanbul hattı işgal edilecek böylece Karadeniz yoluyla Rusya'ya iâşe ve silah takviyesi yapılması planlanmıştı. Ancak Türk ordusunun güçlü mukavemeti ile bu harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İtilaf kuvvetleri son çare olarak Anafartalar mevkiine çıkartma yapmak istemiş, fakat burada da Mustafa Kemal Paşa'nın komutasındaki birlik bu harekâtı bertaraf etmişti. Böylece İtilaf bloğunun Çanakkale macerası da sona ermişti.⁸⁰

27 Kasım 1915 tarihi itibari ile Anafartalar birliği lağvedilmiş, birlik Edirne'de bulunan 16. Kolorduya dâhil edilmişti. Kasım 1915 tarihinde 16. Kolordu kumandanı olan Alman Kannengiesser'in yerine Miralay Mustafa Kemal atanmıştı. Bu kolordu Başkumandanlık Vekâletince Almanlara yardım amacıyla Avrupa'da ki Galiçya Cephesine nakledilmesi için hazır bekletiliyordu. Ancak doğu cephesinde 15-17 Şubat 1916 tarihinde önce Erzurum ardından Bitlis ve Muş'un düşmesi üzerine Enver Paşa 2. Ordu ve dâhilindeki 16. Kolorduyu doğu cephesine kaydırmayı kararlaştırmıştı.⁸¹

Şubat ayından itibaren Erzurum, Muş, Bitlis, Van ve çevresini Ruslar ve Ermeniler işgal edince Osmanlı ordusu sürekli geri çekilmiş, bu çekilme ile buraları işgal eden güçler Müslüman halka çok kötü muamele etmeye başlamışlardı. 24 Şubat'ta Rize, 3 Mart itibari ile Ruslar Trabzon ve Of'a yönelmişlerdi. Doğunun neredeyse tümü yanında doğu Karadeniz de Rusların eline geçmiş Diyarbakır,

⁸⁰ Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 32.

⁸¹ Şükrü Tezer, *age.*, s. 34.

Elazığ, Erzincan ve Trabzon, güney de de özellikle Bitlis'in düşmesiyle çok stratejik bir nokta kaybedilmişti.⁸² Rus ve Ermeni kuvvetleri Van'dan itibaren, Bitlis Tatvan, Ahlât, Bulanık, Muş ve Çapakçur'a kadar uzanan bu bölgede geniş bir cephe oluşturmuşlardı. Rusların bu durumu devlet erkânını bir hayli düşündürmüştü. Özellikle stratejik açıdan Bitlis'in düşman eline geçmesi Diyarbakır- Bağdat ve Halep yolunun kaybedilmesi yanında doğu ve güneydoğu Anadolu ile beraber Irak ve Suriye topraklarının da elden çıkması demektir.⁸³

Bitlis ve boğazı stratejik açıdan önemliydi zira Başkomutanlık Vekâleti 6 Mayıs 1916 tarihinde 3. Ordu kumandanlığına şu emri bildirmişti. *"Bitlis Boğazı üzerinden Diyarbakır vesair istikametlerinde ilerleyecek düşmanın harekâtına mani olmak üzere Ziyaret mevziinin cenubunda kalan ve Yukarı Koh köyü ve Tari köylerinin bulunduğu sırtların tahkimi muvafık görülmüştür. Bundan başka düşmanın boğazdan serbest huruc edememesi için Ziyaret tepesinin boğaza karşı olan çıkıntısı dahi ileri mevzi olarak tahkim edilecektir."*⁸⁴ Denilerek muhakkak suretle bu boğazın korunması ve düşman kuvvetlerinin bu boğazdan geçişlerinin engellenmesi gerektiği belirtilmişti.

Çanakkale savaşlarının bitmesiyle boşta kalan 2. Ordu batı bölgelerinde değerlendirilmek üzere Edirne'ye sevk edilmiş, başına da Ahmet İzzet Paşa atanmıştı. Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı 2. Ordu doğuya kaydırılmış ve Başkomutanlık Vekâletince 2. Orduya şu talimatlar verilmişti. *"Elazığ elde bulunmak şartıyla 2. Ordu Diyarbakır'dan Bitlis çayının Botan'la karışıp Dicle nehrine birleştiği yere kadar ki kısımda toplanmalıdır. Van gölü, Erzurum doğusundan Kars Kağızman'a kadar geniş bir cephede taarruz etmelidir. Yine Bitlis, Batman, Muş müstahkem mevkiilerinin korunması yanında Çapakçur geçidinin muhakkak işgal ve tahkimine çalışılması Erzurum, Tercan, Palu ve Elazığ'a giden yolların muhakkak suretle korunması"* gerekir. Bu harekâtın 3. Ordu ile koordineli yapılması ve gerektiğinde 3. Ordunun, 2. Ordu komutanından direktif alması

⁸² Havadis, 1916 yüz yıl önce, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 64.

⁸³ M. Törehan Serdar, "Birinci Dünya Harbinde Bitlis", *Uluslar Arası Birinci Dünya Savaşının 100. Yıl Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 284.285.

⁸⁴ BDH-2858-225-2

kararlaştırılmıştı. Böylece 3. Ordunun savunması ile 2. Ordu Rusların Erzurum-Sarıkamış hattında geri çekilme yolunun kesilerek imhası hedeflenmişti.⁸⁵

1916 yılında Rus kuvvetlerine yapılması düşünülen taarruz planında en önemli rol şüphesiz 2. Orduya verilmişti. Bundan dolayı 2. Ordu harekât planı Muş, Hınıs ve Hasankale hattı üzerinden yapılması hedeflenmişti. Sol tarafta Çapakçur-Oğnut, sağ tarafta ise Muş-Bitlis ileri harekât merkezi olarak tespit edilmişti. Mayıs ayında Ahmet İzzet Paşa karargâh merkezini evvela Diyarbakır'a düşünmüş ancak Rusların Harput bölgesine taarruz planlaması ve Malatya havalisine inip daha aşağılara sarkma niyetinden dolayı Harput'u karargâh merkezi olarak belirlemişti. Böylece hem Erzincan'daki 3. Ordu karargâhına yakın, hem Dersimdeki hadiseler ve aşiret birliklerini daha iyi koordine edebilirdi.⁸⁶

2.Ordu doğu cephesine sevk edildiğinde Ahmet İzzet Paşa 3. Ordu Kurmay Başkanı Alman General Guze'ye verdiği harekât planında 2. Ordunun Çapakçur, Kiğı ve Palu üçgeninde toplanması gerektiğini böylece Erzincan Mamahatun genel istikametinde ilerlemek düşüncesinde olduğunu belirtmişti. 2. Ordu birliklerinin toplanmasının gayet gizli yapılması ve yığınak yerine ulaşana kadar 3. Ordunun koruma yapmasını talep etmişti. Yine 16. Kolordu emrindeki 5 ve 8. Tümenlerin yanı sıra Çapakçur ve Oğnut mıntıklarındaki tüm kuvvetleri Oğnut üzerinden Malazgirt ve Kop yönüne taarruz için hazırlamak istemişti. Ancak gerek iaşe ve silah yetersizliğinden dolayı 3. Ordu komutanı Vehip Paşa ve Başkomutanlık Vekâleti bu planı onaylamamıştı.⁸⁷

Doğu cephesinde Türk ordularında bu değişiklikler yaşanırken, Ruslarda yeni takviyeler ile desteklenmişti. Rusların harekât planında 3. Türk ordusunun Dersim-Karadeniz arasında Rus kuvvetlerine taarruz edeceği, yeni gelen 2. Türk ordusunun da 100 kilometrelik bir alanda Kiğı- Çapakçur bölgesinden Hasankale istikametinde taarruz edeceğini tahmin etmişlerdi. Bu arada Rus ordusunun büyük bölümü Erzurum, Mamahatun ve Çoruh'taydı. Rus 4. Kolordusu Bitlis ve Muş bölgesinde, 5.

⁸⁵ Selahattin Selişik, *Büyük Harpte Kafkas Harekâtı Mıntıkasında 2. Ordunun 1332(1916) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri*, Askeri Mecmua, S. 62, 1944, Askeri Matbaa, İstanbul s. 3. ;*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. C II. Kısım Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1978, s. 31-32.

⁸⁶ W.E.D Allen, Paul Muratoff, age., s. 386.

⁸⁷ Ahmet İzzet Paşa, age., s. 276-277.

Kazak Süvari Alayı ve 5. Ermeni Taburu da Muş-Oğnut arasında konuşlandırılmıştı.⁸⁸

2. Ordunun bölgeye intikalinden önce 3. Ordunun vaziyeti şöyleydi; Bitlis'e yakın bir yerde 5. Tümen, Muş'un güneyinde ise aşiretlerden oluşturulan müfrezeler bulunuyordu. Çapakçur ve Oğnut'ta (Göynük-Karlıova) Osman Bey emrinde 2 müfreze, Melekan'da 36. Tümen ve Albay Hacı Hamdi Müfrezesi, 9. 10. ve 11. Kolordular Kop Dağı - Mamahatun, Bayburt'un doğusunda Çoruh Müfrezesi, Of civarında Doğu Karadeniz Müfrezesi bulunmaktaydı. 5 ve 8. Tümenlerde Diyarbakır'a sevk edilmişti. 16. Kolordunun göreve başlamasıyla Van-Oğnut arasındaki tüm müfreze ve aşiret gönüllü alayları yanı sıra 8. Tümeninde 16. Kolordunun emrine verilmişti.⁸⁹

Mustafa Kemal ve 16. Kolordu bütün askeri ve teçhizatıyla 2 Mart 1916 günü özel bir trenle Haydar Paşa garından hareket etmiş, 5 Mart 1916 günü Adana Pozantı'ya varmıştı. Burada Mustafa Kemal ve beraberindeki heyet hususi bir araba ile hareket etmiş 14 Mart 1916'da Diyarbakır'a varmıştı. Kolordu ise önce kara yolu ile Yenice istasyonuna oradan trenle Bahçe'ye tekrar kara yolu ile İslâhiye'ye yine trenle Resulayn'a, oradan kara yoluyla Mardin üzerinden 22 Mart tarihinde Diyarbakır'a ulaşılmıştı. Aynı gün Mustafa Kemal Tuğgeneralliğe terfi etmiş ve Paşa unvanı almıştı. Mustafa Kemal burada durum değerlendirmesi yapmış ve 27 Mart'ta Bitlis cephesine gitmişti.⁹⁰

Başkomutanlık Vekâleti bu sürede 16. Kolordu Kumandanlığına da şu emri vermişti. “*On Altıncı Kolordu Kumandanı karargâhıyla Resulayn(Urfa Ceylanpınar) üzerinden hareketle Üçüncü Ordunun sağ cenah kıtaatının emr-u kumandasına deruhde edecektir. Sağ cenah kıtaatının sağ cenahı Van Gölünün cenubundan başlayacak, sol cenahı üçüncü orduca ta'yin ve bu muntıkada on altıncı kolordunun kumanda edeceği kıtaati bana derhal bildirilecektir...*”⁹¹

Mustafa Kemal Paşa Komutasındaki 16. Kolordu görev alanına geldiğinde bağlı bulunduğu 2. Ordu henüz Edirne Keşan'da bulunmaktaydı. Dolayısıyla Başkomutanlık Vekâleti emri ile 16. Kolordu Ahmet İzzet Paşa gelene kadar 3. Ordu

⁸⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. C. II, age., s. 32-33.*

⁸⁹ Fevzi Çakmak, age., s. 136.

⁹⁰ Şükrü Tezer, age., s. 34-36

⁹¹ “*Muş ve Bitlis Muharebeleri 1916*”, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, , Belge No 1, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2017, s. 1.

komutanı Vehip Paşa'dan talimat alacak ve rapor verecekti. Böylece Mustafa Kemal 2. Ordu gelene kadar harekât alanında faaliyetlerde bulunmuştu.⁹² 16. Kolordu Van Gölünden, Muş Ovası, Çapakçur -Oğnut-Elmalı Hattında görevlendirilmişti.⁹³ 14 Mayıs 1916 günü 16. Kolordu 3. Ordu ile bağımlı keserek tamamen 2. Ordu Komutasına geçmişti.⁹⁴

2. Ordunun doğu nakli ile Ahmet İzzet Paşa Kafkas Cephesinin tümünde Genel Komutayı ele alması istenmişti. Ancak 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa buna karşı çıkmıştı. İki komutan arasındaki husumet 3. Ordunun bulunduğu sol cephede başarısız sonuçlar alınmasında etkili olmuştu. Zira 2. Ordu komutanı Ahmet İzzet Paşa Bingöl, Kiğı ve Dersim hattından Bayburt, Erzincan ve Erzurum hattına taarruz faaliyetlerini gerçekleştirmek istemişti. Ancak 3. Ordu buna yanaşmamış Muş-Varto- Oğnut hattından Erzurum'a taarruz edilmesini istemişti.⁹⁵ Yaşanan bu gelişmeler neticesinde 16 Temmuz'da Bayburt, 25 Temmuzda Erzincan Rusların eline geçmişti.⁹⁶

1916 yaz muharebeleri ile Çapakçur - Oğnut -Karir - Kiğı hattında yaşanan muharebeler ile yoğun Rus saldırıları durdurulmuştu. 16. Kolordu ve bağlı Çapakçur Müfrezeleri yanında 2, 3 ve 4. Kolorduların desteği ile Başkomutanlık Vekâletinin muhakkak elde bulundurulmasını istediği Çapakçur boğaz ve gedikleri tutulmuştu.

16. Kolordu ve Çapakçur Cephesi Komutanı Mustafa Kemal Paşa 2. Ordu Komutanlığına 31 Mart 1916 tarihinde göndermiş olduğu raporda Kozma Gediği - Genç ve Çapakçur mıntıklarının korunmasının ehemmiyetini üçüncü ve ikinci ordu kumandanlıklarına bildirmiş ve şöyle demiştir. ; “ İkinci ordunun tahaşşüd edeceği mıntıkanın ne suretle setr ve te'min edilmekte bulunduğuna ve son günlerde cari hadisata dair ber-vech-i ati arz-ı ma'lumat ederim.

Bitlis Boğazı ile Bühtan Vadisi arasındaki istikametler Beşinci Fırka ile Van Cenub Müfrezesinin Bitlis Bakıyyetü's-süyufundan bir tabur halinde tensik ettiği bir kuvvet tarafından sedd edilmektedir. Bu istikametler karşısında düşmanın Ermenilerle takviye edilmiş iki alay piyadesi ve sunuf-ı sairesi olduğu tahmin

⁹² Şevket Beysanoğlu, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'da ki Kafkas Cephe Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2000, S. 49, s. 488

⁹³ Hüseyin Özlü, agm., s. 393.

⁹⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II.*, age., s. 78.

⁹⁵ Ahmet İzzet Paşa, age., s. 267-268

⁹⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 206.

edilmektedir. Çapakçur Müfrezesi namına altında bulunan ve işe yarar beş yüz nefer ki birtakım gönüllü ve milislerden mürekkep olan kuvvet kısm-ı küllisiyle Boğlan şarkında bulunmakta ve Muş, Kulp, Diyarbakır yolu üzerindeki Kozma Geçidiyle Oğnut, Murat Nehrine cari ve mülaki olan Göynük Su istikametinde birkaç kişilik gönüllüler bulunmakta idi. Oğnut şimalinde dahi üçüncü ordunun sağ cenah muntehasını teşkil eden dört yüz kişi mevcudunda 36. Fırkanın bakiyesi olan bir müfreme vardı.

Çapakçur Müfrezesinin karşısında ta'yın eden düşman üç tabur piyade, dört bölük süvari olduğu gibi Oğnut Müfrezesi karşısında da üç tabur piyade tahakkuk etmiştir.

Mes'uliyetim altında bulunan umum bu muntıkada düşman 5 Mart'tan beri faaliyette ve 14 Mart'ta teknil istikametlerde taarruza başladı.

Beşinci Fırka, düşmanın Hizan, Güzeldere ve Bitlis Boğazı üzerlerinden icra eylediği taarruzatı muvaffakiyetle tevkif ve tard edildi.

Ancak Oğnut Müfrezesi iki parçaya ayrılarak yüz yetmiş kişilik bir kısmını Oğnut üzerinden cenuba, kısm-ı mütebakisi de Kiğı istikametinde Mendellü-Çatma⁹⁷ hattına çekildi.

Çapakçur Müfrezesi dahi Boğlan şarkında üç gün muvaffakiyetle müdafaadan sonra milislerin dağılması ve nizamiye efradı meyanında bulunan Kürtlerin dahi firar eylemesi üzerine Çapakçur yani Çevlik istikametinde ricat etmişlerdi. Kozma Boğazında bulunan gönüllüler dahi düşmandan tazyik halde dağılıyorlardı. Hal-i isyanda bulunan Dersimlilerden iki bin kişilik bir kuvvet dahi Palu üzerine tecavüz etmektedir. Dağıtılan gönüllülerden toplanıp Kozma-Çapakçur istikametlerinin müdafaası ve Palu'nun asilerin eline düşmesine meydan verilmemesi için ele geçen jandarmalarla ve Harput'tan celp olunan ikmal efradıyla iktiza eden tedabir ittihaz edilmiştir. Üçüncü orduca dahi 21 Mart'ta kolbaşısıyla Harput'a vasil olmak üzere 13. Fırka kısm-ı küllisiyle tahrik edilmiştir. Bu kuvvetin Palu ve Çapakçur'daki vaziyette hâsıl olacak tebeddülâtı tazmine kifayet edeceğini ümit ederim. Ancak doğrudan doğruya Diyarbekir'i tehdid eden Kozma Boğazının muhafazası daima firara meyilli birkaç yüz gönüllüye muhavvil bırakmak elbette caiz

⁹⁷ Mendellü (Sırasöğütler)-Çatma; Bingöl'ün Adaklı İlçesine bağlı bu iki köy stratejik konumu itibarıyla Kiğı ve Karir hattını savunan müfrezelerin yoğun faaliyetine sahne olmuştur.

değildir. Bu boğazdan Muş ovasına bir taarruzla Çapakçur üzerinden garba yürüyen düşmanı tevkif etmek mümkün olduğu halde boğazın düşman eline geçmesi böyle bir hareketimizi fevkalade müşkül kılar ve bu boğazdan cenuba yürüyecek herhangi bir düşman kuvveti Bitlis'in istirdadı için taarruz hazırlığında bulunan 5. Firkamızın hareketine tesir edeceği gibi ikinci ordunun Diyarbekir havalisinde tahşidini dahi işkal edebileceği bu sebeplerle nakl edilmekte bulunan 6. Firkadan hiç olmazsa Kozma Boğazına ikame edilmek üzere bütün nakliyatı takdimen bir piyade taburunun tahrik-i esbabına tevessül olunması daha düşman taarruzu vuku bulmadan evvel 12 Mart 332'de üçüncü orduya yazmak ve düşmanın taarruzuyla hasıl olan vaziyetten sonra da mezkur firkadan bir miktar kuvvetin celp lüzumunu te'kid etmiştim. Üçüncü ordu kumandanlığı bütün mütalaatıma iştirak ettiğini ve fakat altıncı firkanın Bağdat'a hareket etmekte olduğunu cevaben bildiriyor. Muş ve Çapakçur cihetlerinden Diyarbekir'e gelen istikametlerin suret-i kat'iyede te'mini ve bilhassa Kozma Boğazının elde bulundurulması hakkındaki mütalaatıma iştirak buyurduğunuz takdirde altıncı firkadan arz ettiğim gibi bir kuvvetin tesri ve tahrikine delalet buyrulması menut-ı rey-i samileridir. Beşinci firkadan kuvvet ifrazını caiz görmüyorum. Üçüncü ordu kumandanı da bu fikrime iştirak etmektedir.

İkinci ordu ilk kıtaatının muvasalatından sonra altıncı firkaya mensup taburun iadesinin de mümkün olduğu maruzdur".⁹⁸

16. Kolordu Kumandanı

M. Kemal

Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16. Kolordu 1916 Mart-Nisan aylarında göreve başladığı Van-Bitlis-Muş ve Çapakçur hattında 2 yılda önemli başarılar elde etmişti. Gerek insan gücü ve gerekse de teçhizat ve lojistik eksikliğine rağmen Van-Bitlis-Muş ve Çapakçur hattında 1916 Martından 1917 Ekim ayına kadar nizami birlikler (5. ve 8. Tümenler), gönüllü müfrezeler ve aşiret alaylarının desteği ile Rusların Bitlis Boğazını ele geçirip Musul-Bağdat hattında faaliyet gösteren 6. Ordunun gerisini tehlikeye sokmak ve İngiliz kuvvetleri ile buluşmasını engellemişlerdi. Yine Genç (Darahini), Boğlan, Çapakçur, Oğnut, Siği, Karir ve Kiği hattı çok güçlü tahkimat yapılarak Rusların bu hattan geçip 3. Ordunun sağ tarafını

⁹⁸ "Muş ve Bitlis Muharebeleri 1916", age., s. 35-36.

etkisiz hale getirip Elazığ, Malatya ve Maraş hattına, Genç ve Palu gediklerini zapt ederek Silvan ve Diyarbakır bölgelerine ulaşmayı engellemiştir.⁹⁹

2.5. II. ORDUNUN TEŞKİLAT YAPISI

28 Aralık 1915 tarihinde Trakya bölgesinde bulunan 2. Ordu şu kuvvetlerden oluşmaktaydı. 2. Kolordu- 4, 5 ve 6. Tümenler, 5. Kolordu- 10, 13 ve 14. Tümenlerdi. Ancak bir süre sonra görülen lüzum üzerine 13. Tümen 3. Orduya, 6. Tümen 6. Orduya, 4. Tümen 4. Orduya Nisan 1916 da ise 9. Tümen 3. Ordu emrine verilmişti. Birliklerin doğuya sevkinden sonra 2. Ordu yeniden oluşturulmuştu. Nisan 1916 da 16. Kolordu- 5. Tümen ve Çapakçur Müfrezeleri, 3. Kolordu- 7, 8 ve 9. Tümenler, 2. Kolordu- 4 ve 11. Tümenler 4. Ordudan 14 ve 53. Tümenler, son olarak ta 47 ve 48. Tümenlerden oluşan 4. Kolordu 2. Orduya bağlanmıştı.¹⁰⁰

13 Mayıs 1916 tarihinde 2. Ordu, 2. Kolordu- 11,12, 3. Kolordu- 1, 7, 14 ve 53, 4. Kolordu - 47 ve 48, 16. Kolordu- 5 ve 8. Tümenlerden oluşturuldu. 2. Ordunun emri altında süvari, piyade, milis ve gönüllü müfrezelerden oluşan kuvvet sayısı 104 piyade taburu, 23 süvari bölüğü, 137 top ve 38.236 tüfekten meydana geliyordu.¹⁰¹

2. Ordu esas birlikleri ile görev alanına naklinden sonra nizami orduda baş gösteren hastalıklardan dolayı 25 bin asker şehit olmuştu. Bundan dolayı bölgedeki aşiret ihtiyat birlikleri silâh altına alınmaya başlandı. 2. Ordunun nizami yapısı yanı sıra bölgede, Cıbran İhtiyat Süvari Alayı, Genç, Daraini, Biçar, Hıyan, Şeyh Şerif, Pülümür, Nazımiye, Hozat Birinci Şeyh Hasenanlı, Çemişgezek, Ovacık İkinci Seydanlı, Mutki, Mevaçık, Kulp, Çapakçur, Sason, Bulanık vs. Gönüllü Alaylar kurulmuş ve bölgelerinde 2. Ordu'ya bağlı kolordular emrinde faaliyete başlamışlardı.¹⁰²

8 Haziran 1916'da Ruslar Çapakçur Cephesine taarruza başladıkları zaman Van Gölünden Kiğı'ya kadar olan bölgede 16. Kolordunun durumu şu şekildi. 5. Tümen Bitlis'te, 8. Tümen Muş'ta, Çapakçur hattında Boğlan, Oğnut, Siğı ve Kiğı bölgelerinde Müfrezeler bulunmaktaydı. Ruslar ilk etapta Boğlan Gediğinden

⁹⁹ Hüseyin Koca, "Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi Ve 16. Kolordunun Komutanı Mustafa Kemal Paşa", *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1999, S. 46, s. 80-89.

¹⁰⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age.*, s. 23.

¹⁰¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C.II, age.*, s. 22-23.

¹⁰² Mahmut Akyürekli, *age.*, s. 79.

saldırımlardı bu saldırılar Masalla sırtlarında durdurulmuş, 9 Haziran'da Oğnut'a saldırımlar bu saldırılarda Siğı Boğazında durdurulmuştu.¹⁰³

7-15 Ağustos 1916 tarihlerinde 16. Kolordu birlikleri Bitlis ve Muş hattını Ruslardan geri almıştı. Aynı tarihlerde 2. Kolordu Kiğı bölgesine tekrar hâkim olmuştu. 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa bu tarihte Çevlik'te Ali Rıza Paşa ile buluşarak durum değerlendirmesi yapmış ve Gazik Köyüne¹⁰⁴ dönmüştü. Gazik Köyü Çapakçur ve Kiğı Hattına harekât bakımından en uygun alandı. Yine 3 ana telgraf hattının birleştiği nokta olduğundan Ahmet İzzet Paşa 2. Ordu Karargâhını burada kurmuştu.¹⁰⁵

19 Ağustos 1916 tarihi itibari ile Çapakçur Cephesinde konuşlanan 2. Ordu mevcudu şu şekildi; 16. Kolordu; 5. ve 8. Tümenler Bitlis-Muş hattında, 3. Kolordu; 7, 14 ve 1. Tümenler Boğlan – Kirvaz - Şerafettin Dağları - Ciligöl ve Çatak Hattında, 2. Kolordu; 11. ve 12. Tümenler Karir Dağları ve Karabaş Deresi hattında, 4. Kolordu; 47. ve 48. Tümenler henüz Harput ve Malatya'da bulunmaktaydı. Böylece 2. Ordu kuvvetleri 104 Tabur, 23 süvari bölüğü, 38.276 piyade ve 137 toptan oluşmaktaydı. Rusların durumu ise şöyleydi; toplam 96 tabur, 118 top, 64 süvari bölüğü idi. Toplamda 2. Ordunun iki katı idi.¹⁰⁶

7 Mart 1917 tarihinde 2. ve 3. Ordular birleştirilerek Kafkas Orduları Grup Komutanlığı kuruldu. Kumandanlığına da Ahmet İzzet Paşa atandı. Aynı tarihte Mustafa Kemal Paşa 2. Ordu kumandanlığına atanmıştı. 16. Kolordu lağvedilerek 5. Tümen bağımsız olarak 2. Ordu emrine, 8. Tümen ise 2. Kolordu emrine verilmişti. Rusların bölgeden çekilmesiyle 16 Aralık 1917 yılında Kafkas Orduları Grup Komutanlığı lağvedilerek tekrar 3. Ordu kurulmuştu¹⁰⁷ Rus General Maslofsky'nin ifadelerine göre Rus Kafkas Ordusunun Türklerin 2. ve 3. Ordu birliklerine vurduğu darbeden dolayı mevcut sayıları bir hayli düştüğünü bundan dolayı kalan az miktarda

¹⁰³ Selahattin Selışık, age., s. 8.

¹⁰⁴ Gazik Köyü; Bingöl Elazığ 30. Kilometresinde Kuruca dağı karşısında bulunmaktadır. Elazığ il sınırında Karakoçan İlçesine yakındır. 2. Ordu Karargâhının bu bölgede kurulmasının önemli nedenlerinden biri Telgraf hatlarının kesişim noktası olması yanında, 3. Ordu ile irtibatın yakın olması, Kumik Köyünden Sancak Körboğa Dağları geçidinden, Köçet-Çelebi-Göngören köyleri arasında Kiğı Kasabasına, Sancak Samsor Köyündeki 2. Kolordu Karargâhına, yine Çapakçur merkezini üst yapıp Oğnut-Boğlan hattına giden tüm yolların kavşak noktasıdır.

¹⁰⁵ Ahmet İzzet Paşa, age., s. 287.

¹⁰⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 156.

¹⁰⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II*, age., s. 254-303.

askeri tek çatı altında toplamayı ve kâmilen baştan organize ederek Kafkas Grup Komutanlığı kurulmuştu.¹⁰⁸

1917 yılı Ağustos ayında Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu Komutanlığına atanmıştı. 7. Ordu bu sıralarda Adana-Suriye-Filistin harekât alanında Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı Kurulmuş, başına da Alman General Falkenhayn atanmıştı. 2 Eylül 1917 yılında 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Osmanlı Ordusu içerisinde Almanlara bu derece güvenilmesinin hata olduğu belirtilmiş ve ardından Falkenhayn ile yaşadığı problemlerden dolayı istifa etmişti. 19 Şubat 1918 tarihinde Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman Van Sanders olmuş, Mondros Ateşkesinden sonra 1918 son aylarında Mustafa Kemal Yıldırım Orduları Grup Komutanlığına atanmıştı.¹⁰⁹

2.6. 1916 YILI II. ORDU BÜNYESİNDE ÇAPAKÇUR HATTINDA GENEL DURUM

13 Mayıs 1916 günü Ahmet İzzet Paşa Diyarbakır'a gelmişti. 16. Kolordu 2. Ordu emrine verilmiş, Kiğı, Çapakçur vadisi, Elmalı suyu ve Oğnut bölgesi 2. ve 3. Ordu arasındaki sınır olmuştu. 3. Ordu Dersim, Bayburt ve Karadeniz hattında, 2. Ordu ise Dersim, Çapakçur, Muş, Bitlis ve Van hattında düşman kuvvetlerini püskürtmekle görevlendirilmişlerdi.¹¹⁰ 2. Ordu'ya bağlı Ali Rıza ve Faik Paşa'ların komutasındaki birlikler Çapakçur Cephesine ulaştıklarında kendilerine sağ yan Murat Nehrinden itibaren Masalla Deresi, Boğlan, Göynük, Karir Dağları, Topuz Yaylası, Dımlak Köyü¹¹¹ ve Büyük Su'ya (Kiğı) kadarki hatta görev verilmişti.¹¹²

Mart ve Mayıs aylarında 2. Ordu görev alanına intikal ettiğinde 4. Rus Kolordusu Varto'da, 2. Kazak Süvari Tümeni Boğlan'da (Solhan), 66. Rus Tümeni Muş'ta, 2. Piyade Tümeni de Bitlis'te bulunmaktaydı.¹¹³ Haziran başlarında Çapakçur Oğnut muharebeleri başlamadan evvel Ruslar Varto-Oğnut mıntıklarında

¹⁰⁸ Maslofsky, age., s. 497..

¹⁰⁹ Zekeriya Türkmen "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2000, S. 48, s. 400-405.

¹¹⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 137-150.

¹¹¹ Dımlak Köyü; Adaklı ilçesine bağlı Kızılcubuk Köyüdür. Temmuz-Eylül 1916 muharebelerinde Rusların Karabab-Simsor hattına taarruzları sırasında Rusların eline geçmiş ancak çok çetin ve başarılı muharebeler sonucunda Eylül başlarında Ruslardan geri alınmıştır.

¹¹² Ahmet İzzet Paşa, age., s. 282.

¹¹³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II*, age., s. 27.

gelecek olan 2. Ordu yığınağı tamamlamadan Çapakçur Hattına taarruz etmek üzere 4. Kafkas Kolordusunun yığınağını tamamlamışlardı.¹¹⁴

Oğnut Müfrezesi 200 eri ile Nisan 1916 tarihinde Harput'tan toplanan 13. Piyade Alayı ile irtibatlı bir şekilde 16. Kolordunun sol yanında Oğnut-Kiğı arasındaki Mendellü - Çatma hattını korumakla görevlendirilmişti.¹¹⁵ 7 Haziran 1916 tarihi itibarıyla Çapakçur hattında bir Rus tugayı faaliyettedir. Boğlan'ın batısı ve Masalla Deresi batı kısımlarında Oğnut Müfrezesi Ruslara direnmekteydi. Göynük – Siğı hattındaki kuvvetler güneye çekilince Kiğı hattı tehlikeye girmişti. Yine Elmalı Deresindeki 36. Piyade Tümeni Kiğı hattını müdafaa etmeye yetersiz kalmıştı. Bu hattın Rus işgaline açılması 2. ve 3.Ordu harekâtı için tehlike arz ediyordu. Bundan dolayı 2. Ordu komutanlığı Nazımiye'de bulunan Erzurum Seyyar Jandarma Taburu ile iki dağ topu ve makineli tüfeğin acele Çapakçur boğazına sevk edilmesini 3. Ordu komutanlığından istemişti. Ayrıca 2. Nizamiye Süvari Tümeni de 36. Piyade Tümenine destek amacıyla bir hafta sonra Kiğı Fem¹¹⁶ köyünde olmak üzere harekete geçirildi.¹¹⁷

9 Haziran 1916 tarihi itibari ile Çapakçur Müfrezesi mevcudu şu şekildi; 35 Subay, 998 Er, 1678 Milis, 4 adi ateşli dağ topu idi. Yine Elazığ'da bulunan ve Çapakçur'a gelmesi beklenen 3. Kolordu ve 7. Süvari Tümeni de Çapakçur Cephe Hattı Komutanı 16. Kolordu Komutanının emrine gireceği belirtilmişti.¹¹⁸

Temmuz 1916 ortalarında 2. Ordu bölgede henüz yığınağını tamamlamamıştı. Bunu fırsat bilen Rus 4. Kafkas Kolordusu Oğnut'ta taarruz etmişti. 30 Temmuz 1916 Ruslar Oğnut bölgesini zapt etti. Çapakçur müfrezeleri karşı taarruzlar ile Rus ilerleyişini Masalla Deresi – Karir Hattında durdurmayı başarmışlardı. 16. Kolordu Çapakçur'daki Rus baskısını bertaraf etmek için 5. ve 8. Tümenler ile Bitlis ve Muş yönünde taarruza geçmişti.¹¹⁹

¹¹⁴ Selahattin Selşik, age., s. 4.

¹¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. II, age., s. 217.*

¹¹⁶ Fem Köyü; Bugün Yedisu ilçesine bağlı 29. Kilometredir, ismi Kabayel olarak değiştirilmiştir. Kiğı Kelhaş (Peri) Deresinde çok stratejik bir mevkedir. Özellikle ermeni Komitacıların sığınağı hükmündedir. Bir diğer önemli özelliği Dersim mıntıkasına açılan kapı hükmünde olmasıdır. Ruslar bu noktayı ele geçirmek, Türk ordusu da burayı muhakkak elde tutmak istemişti. 3. ve 2. Türk ordularının arasındaki hattın en önemli yerlerindendi. Harekât alanı olarak kullanılmıştır. Yoğun çarpışmalara sahne olmuştur.

¹¹⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. II, age., s. 248.*

¹¹⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 85.*

¹¹⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. II, age., s. 376.*

2. Orduya bağlı 3. Kolordu Çapakçur - Oğnut, 16. Kolordu ise Muş ve Bitlis'in kurtarılmasına memur edilmişti. Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16. Kolorduya bağlı 5. ve 8. Tümenler 2 Ağustos 1916 tarihinde taarruza başlamış 5-7 Ağustos'ta 5. Fırka Rusları Bitlis'ten çıkartmıştı. 8-9 Ağustosta 8. Fırka Muş'u düşmanın elinden almıştı. Mustafa Kemal durumu 2. Ordu Kumandanlığına : “ *Muş dün ve Bitlis bugün kolordumuz tarafından zapt ve işgal edilmiştir. Mağlup edilmiş düşman kuvvetleri takip edilmektedir.*”¹²⁰ Diyerek zaferi bildirmişti. Böylece Mustafa Kemal'in gelişinden 4 ay sonra Bitlis ve Muş düşmandan geri alınmış bu haber Osmanlı Başkentinde büyük sevinçlere neden olmuştu. Ağustos ortalarından itibaren 3. Kolordu bölgesi olan Çapakçur mıntkasındaki 7. Tümen 16. Kolordu emrine verilmişti. Mustafa Kemal Boğlan'da (Solhan) karargâhını kurmuş bu bölgedeki müfrezeler ve 7. Fırkayı yeniden yapılandırarak buna göre görev taksimatı yapmıştı.¹²¹

13 Haziran 1916 günü bölgeye intikali sağlanan 3. Kolordu birlikleri Masalla-Siği- Boğlan hattında, 3. Orduya bağlı Sancak Başköy-Adaklı Kızılçubuk hattında, 8. Tümen Şin¹²²- Ardaşin- Genç- Kozma gediklerinde faaliyetliydi. Yine Kiği-Oğnut hattına destek amaçlı Nazımiye'de bulunan Erzurum Jandarma taburu yanında Yarbay Halit Bey Komutasında Cibranlı Aşiret Alayı da Çapakçur'a sevk edilmişti. Böylece 19. Haziran'da Çapakçur'da 2. Ordu durumu şu şekilde teşkil edilmişti; 16. Kolordu karargâhı Silvan'da bulunmak şartıyla 8. Tümen, Genç, Şin, Ardaşin Müfrezeleri Genç- Murat havzasında, 3. Kolordu Karargâhı şimdilik Palu'da olmak

¹²⁰ Şevket Beysanoğlu, agm., s. 498.

¹²¹ Şükrü Tezer, age., s. 51-54.

¹²² Şin; Bölge mevki olarak Bingöl Genç, Muş ve Diyarbakır Kulp İlçesinin kesişim noktasında bulunmaktadır. Şin Köyü veya yaylası olarak bilinen mevki Genelkurmay arşiv belgeleri ve Kitaplarında Murat Nehrinin geçtiği Oruh boğazına hâkim sırtlarda ve Kozma Dağı eteklerinde bulunur. Stratejik açıdan son derece önemli bir mevkidir. Mustafa Kemal Muşun alınmasından sonra Rusların bu hattı yararak Kulp (Pasur), Lice ve Silvan üzerinden Diyarbakır bölgesine inmeyi amaçlamışlardı. 16. Kolorduya bağlı 8. Tümen, Silvan, Ardaşin, Şin ve Genç (Darahini) Müfrezeleri ile bu hattı korumuştur. Mustafa Kemal bizatihi Şin köyünde kalarak 8. Tümen ve Müfrezelere komutanlık yapmıştır. Şin köyü Ardaşin- Boğlan- Kozma hattının karargah ve hazırlık noktası olarak kullanılmıştır. Ancak Şin isminde bugünkü Genç sınırları içerisinde Balgöze Köyüde mevcuttur. Bazı kaynaklarda ismi zikredilen Şin köyünün burası olduğu belirtilmiştir. Bu köyde Birinci Dünya Harbinde aktif olarak milislere ev sahipliği yapmıştır. Ancak Kulp İlçesindeki Şin Yaylası olması kuvvetle muhtemeldir.

şartıyla 7. Tümen ve Çapakçur Müfrezeleri, Masalla-Boğlan-Siğı, hattında, Kiğı ve Oğnut bölgelerinde de 2. Kolordu ve müfrezeler bulunuyordu.¹²³

16. kolorduya bağlı 8. Tümenin Bitlis başarısından sonra, 2. Ordunun diğer kuvvetleri 5 Ağustos itibari ile Çapakçur cephe hattında bulunan 7. Tümen Kirvaz - Boğlan hattına, 53. Tümen Melekan Yaylasına, 14. Tümen Ciligöl hattına, 2. Kolordunun 1. Tümeni Halifan - Çatak hattına, 11. Tümen Tepedüzü(Tapdüzü)- Temran¹²⁴ hattına yerleşmişti. Bu kuvvetlerin taarruzu ile Rus 4. Kolordusu mağlup olmuştu. Ancak ikmal ve iâşe yetersizliği nedeniyle Ruslar takip edilememişti. Bu fırsattan istifade Ruslar kuvvetlerini tahkim ederek kısa sürede toparlanmışlardı.¹²⁵

9 Ağustos 1916 tarihinde 2. Ordu birlikleri Çapakçur Cephe hattında şu şekilde konuşlanmıştı; 16. Kolordu birlikleri Muş bölgesinden Boğlan Boğazı ve Ziyaret Köyü arasında, 2. ve 3. Kolordular; 7 Tümen Boğlan Doğu sırtları, 53. Tümen Melekan Yaylasında, 14. Tümen Ciligöl bölgesinde, 1. Tümen Halifan-Çatak hattında, 11. Tümen Tapdüzü- Ağbinek¹²⁶- Temran bölgesinde. 12. Tümeden 34. Alay Karir Dağlarında, 35. Alay Sancak Başköy, 36. Alay Kulaklı Dağında bulunmaktaydı.¹²⁷

2. Ordu birliklerinin Çapakçur cephesindeki harekâtı sonucu 28 Ağustos 1916'da cephe hattı, Boğlan – Harabe - Melekan Yaylası- Halifan - Gameşan-Kırmoçek¹²⁸ - Tepedüzü (Adaklı) ve Temran (Kiğı) olmuştu. Eylül ayı ortalarına kadar Çapakçur Cephesinde yapılan bu muharebelerde Ruslar 30 bin, Türkler ise 20 bin kadar kayıp vermişti. İâşe ve ikmal yetersizliği nedeniyle her iki orduda muharebe alanından çekilmişti. Ruslar Bağırpaşa - Şeytan Dağları - Çoris Dağı-Şerafettin Dağları hattına çekilmiş, ileri birlikleri ise Boğlan Harabe, Melikan, Halifan, Yukarı Sevik¹²⁹, Aktaş¹³⁰, Göllerçili, Erik Dağı ve Kiğı hattında bulunuyorlardı. 20 Eylülde Kiğı Ruslardan alınmıştı. 1916 sonu 1917 başlarında her iki orduda bölgelerinde çok çetin şartlar altında bulunuyorlardı Rusların ordusunda

¹²³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* C. II. age., s. 87.94.

¹²⁴ Temran; Adaklı köyüne bağlı Bağlarpınar adlı köydür. Birinci Dünya Savaşında Kiğı Hattının en önemli mıntıklarından biri olmuştur. Kiğı-Azakupert ve Karir Müfrezelerinin ortak buluşma merkeziydi. 1916 Yaz muharebelerinde birkaç defa Rusların eline geçtiyse de tekrar geri alınmıştı.

¹²⁵ Fevzi Çakmak, age., s. 155.

¹²⁶ Ağbinek; Adaklı ilçesine bağlı Akbinek Köyüdür.

¹²⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* C. II, age., s. 163-164.

¹²⁸ Kırmoçek; Karlıova ilçesine bağlı Karlıca köyüdür.

¹²⁹ Yukarı Sevik; Karlıova ilçesine bağlı Yukarı Yağmurlu Köyüdür.

¹³⁰ Aktaş; Yedisu ilçesine bağlı Fem Köyüne yakındır.

Tifüs gibi salgın hastalıklar başlamış yine soğuk iklim koşullarından dolayı Çapakçur cephesinde yaklaşık 100 bin asker savaşız telef olmuştu.¹³¹ 100 bin kişilik 2. Türk Ordusundan da yaklaşık 30 bin asker şehit olmuş 3 bin askerde esir düşmüştü. Özellikle Oğnut-Karir hattında büyük zayıat verilmişti.¹³²

Çapakçur hattında 2. Ordunun bu kadar zayıat vermesinin önemli nedenlerinden biri 1916 Mayıs ayında 3. Kazak Alayının keşif kolları Kiği mıntıkasında bir Türk Binbaşısını ele geçirmişlerdi. Bu binbaşının üzerinde son derece önemli askeri evraklar çıkmıştı. 2. Ordunun yığınak planları, taarruzu ve tahkimatı yanında güzergâh hatlarını belirten belge ve evraklar Rusların eline geçmişti. Rus General Maslofsky bu binbaşının kendi isteği ile esir olduğunu belirtmişti. Bu hadiseden sonra büyük fedakârlıklar sonucu Çapakçur Cephesine gönderilen 2. Ordu ilk etapta çok ağır sonuçları olan yenilgiler yaşamıştı. Bu planların Rusların eline geçmesiyle bundan habersiz Osmanlı ordusundan 20.000 den fazla asker şehit olmuş büyük miktarda da esir düşmüştü.¹³³

Çapakçur Cephesinde Kiği – Sancak – Karir – Oğnut – Masalla – Melekan – Boğlan – Ardaşin - Şin ve Genç hattında Mart 1916 tarihinden itibaren 16. Kolordu, 2, 3 ve 4. Kolordular yanında Çapakçur, Masalla, Boğlan, Şin, Ardaşin, Siği, Şeyh Şerif, Küçük Ağa Komutasındaki Hormek, Şadili, Azakpert ve Cibranlı Halit Bey Müfrezeleri ile Harput- Dersim- Diyarbakır ve Erzincan mıntıklarına açılan boğaz ve gedikler her şey göze alınarak korunmuştur. Ağır kış şartları, iaşe ve mühimmat eksikliği ve salgın hastalıklara rağmen Eylül 1916 itibari ile Ruslar ve Ermeni kuvvetleri Çapakçur Cephesi hattında püskürtülmüştü. Bu bölgede yapılan muharebeler Genel Kurmay Başkanlığı Arşiv belgelerinde, savaşa katılan askerlerin hatıratlarında detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

2. Ordu'nun bölgede nizami ordular yanında kurulan müfrezeler ve aşiret gönüllüleriyle 13 Mayıs 1916 tarihinden Eylül 1916 sonuna kadar Çapakçur Cephesi harekâtı genel itibari ile şu 8 aşamada gerçekleşmişti.

1- Ruslar henüz 2. Ordunun tüm birliklerinin bölgeye gelmeden ve yığınağını tam tamamlamadan 16. Kolordu ve Çapakçur Müfrezelerinin harekât alanı olan Boğlan- Oğnut ve Genç hattına taarruz etmeleri

¹³¹ Fevzi Çakmak, age., s. 159.

¹³² W.E.D Allen - Paul Muratoff, age., s. 397.

¹³³ Selahattin Selşik, age., s. 4-5.

2- 12-15 Temmuz 1916'dan itibaren Rusların Muş hattına sarkmaları ile 29 Temmuz – 2 Ağustos'ta Elazığ bölgesini ele geçirmek ve Dersim'de ki yandaşlarına ulaşmak için Çapakçur Cephesine taarruz etmeleri.

3- 3-8 Ağustos 1916'da Rusların Oğnut-Boğlan cihetlerinde tekrar yoğun taarruzda bulunmaları.

4- 19-21 Ağustos'ta Rusların toparlanarak tekrar Çapakçur'a çıkarma yapmaları.

5- 25-27 Ağustos Türk ordusunun yoğun taarruzu.

6- 28-30 Ağustos'ta Müfrezeler ile beraber 16. Kolordu ve 3. Kolordunun Boğlan-Oğnut- Çapakçur'dan, 2. Kolordunun Kiğı-Karir ve Şeytan Dağları cihetlerinde taarruz etmeleri.

7- 2-19 Eylül 1916'da Rusların 2. Kolordu bölgesindeki Kiğı hattına taarruzları, Sancak Karababa ve Körbağı hattında durdurulmaları ve geri püskürtülmeleri.

8- Ekim 1916 itibari ile kış mevsimine girilmesi ve her iki orduda harekâtın durdurulması. Rusların Şeytan Dağları arkasına, Türk ordusun Sancak-Gazik hattına çekilmeleri, şeklinde olmuştu.¹³⁴

2.7. ÇAPAKÇUR HATTINDA ÖNEMLİ YERLER VE MÜFREZELER

2.7.1. Kiğı Hattı

Kiğı bölgesi genel itibarıyla doğuda Hınıs, Varto, kuzeyde Erzurum, Tercan, Pülümür, batıda Nazımiye, Mazgirt, Palu ve Karakoçan, güneyde Solhan ve Bingöl ile çevrilidir. Kiğı coğrafik olarak çok dağlıktır. Doğu tarafı Şeytan Dağları, güneyi Karaboğa (Körboğa) Dağları, kuzeyde Çoriş Dağları batı bölgelerinde Sülbüs kütlesi ile çevrilidir. Stratejik açıdan son derece önemli bir kavşaktır. Geçit ve gedikleri Erzincan, Elazığ, Erzurum, Bingöl ve Muş güzergâhlarının orta noktasıdır. Kiğı Osmanlı döneminde Erzurum Vilayetine bağlı sancak beyliği haline getirilmişti. 1839 Tanzimat Fermanının ilanı ile beraber kaza haline getirilmiş bir müddet

¹³⁴ Selahattin Selşik, age., s. 5-6.

Erzurum'a, 1926 yılından sonra Erzincan'a, 1936 yılında il haline getirilen Bingöl (Çapakçur) Vilayetine ilçe olarak bağlanmıştır.¹³⁵

Kiğı bölgesi 1914 ile 1915 sonlarına kadar 2.Nizamiye Süvari Tümeni ve aşiretlerden oluşturulan İhtiyat Süvari Alaylarına lojistik destek vermişti. Ancak Rusların 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'u almasına kadar gerek Gönüllü Milis Alaylarına ve gerekse de 3. Ordu birliklerine geri hizmet, lojistik, iaşe vs. hizmetlerde bulunan Kiğı ve Çapakçur bölgesi Varto'nun işgali ile savaşın merkezine girmişti. 3. Ordunun asker sıkıntısı yaşadığı böyle bir zamanda bölge halkı Rus ordusuna karşı harekete geçmişti. Özellikle Karirli Küçük Ağanın¹³⁶ önderliğinde gönüllü müfrezeler kurulmuştu. Yine Şadili Aşiretinden gönüllüler oluşturulmuştu. Karirli Küçük Ağanın oğlu Mehmet Efendi Hormek Milis Alayı ve Azakpert Müfrezesi ile Karir hattını, Şadili Aşiret Alayı ve Palu ve Çapakçur ahalisinden oluşturulan Şeyh Şerif Müfrezesi de Siği Boğazına kadar mevzilenmeye başlamışlardı. Mart 1916 tarihinden sonra 2 fırka askerinde bölgeye naklinden sonra büyük muharebeler yaşanmış ve Ruslara ağır bir darbe vurulmuştu. Böylece Siği-Arçuk-Elmalı hattında Ruslar durdurulmuştu.¹³⁷

16. Kolordu ve Çapakçur Cephesi Komutanı Mustafa Kemal Paşa 10 Mayıs 1916 tarihinde bölgede faaliyet gösteren müfrezelere şu emri vermiştir:

1- Azakpert Müfrezesi de dâhil olmak üzere 36. Tümen Kiğı'nın 22. Kilometre Kuzeydoğusunda ki Elmalı dere vadisinden Melekan'da toplanacaktır.

¹³⁵ Mehmet Sıddık Yiğitbaş, *Kiğı*, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950, s. 12. ; Ali Kemali Aksüt, *Erzincan Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s. 336.

¹³⁶ Karirli Küçük Ağa, Hormek Aşiretine mensuptur. Yıllarca Kiğı'ya bağlı Hösnek Nahiye Müdürlüğü yapmıştır. II. Abdülhamit devrinde 17 oğlu, akrabaları ve civar halktan okuma yaşına gelen birçok çocuğu okutmuştu. Karirli Küçük Ağa Sultan Abdülhamit devrinden itibaren bölgede etkin rol oynamaya başlamıştı. Nitekim Birinci Cihan Harbinde Kafkas Cephesi Çapakçur Hattında 3. ve 2. Ordu komutanlıkları ile bizatihi görüşmüştü. Ahmet İzzet Paşa ile yaptığı görüşmede Küçük Ağa Paşa'dan bir takım isteklerde bulunmuş Ahmet İzzet Paşa bu ılımlı isteklerini yerine getirerek kendisine bir hayli iltifat etmişti. Bu olumlu görüşme sonrasında Küçük Ağa bizatihi Dersim aşiretlerini toplayarak devlete bağlılıklarını sağlamış, Kiğı-Karir-Siği hattında milis kuvvetlere önderlik etmişti. Küçük Ağa'nın oğlu Mehmet Efendi babasının yaşlı olmasından dolayı Müfrezelere öncülük yapmaktaydı, yine bir diğer oğlu Haydar Ağa Türkçülük mefkûresi ile birçok genç yetiştirmiş, birçok kişiyi de Amerika'ya göndermişti. Küçük Ağa 1916 çarpışmalarından sonra Muş Malazgirt Sorak ve Göktepe köylerine gitmişti. 1916 yılında burada vefat etmiştir. Bknz; Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* s. 172. ;Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. I, s. 283

¹³⁷ Mehmet Sadık Yiğitbaş, age., s. 155.

2- Çapakçur ve Kiğı istikametlerini örtme ve korumak üzere Siğı Müfrezesi Oğnut'a kadar sürülerek ve orada icap eden mühim noktaları işgal ve tahkimi ile her iki istikametini örtme ve savunması temin olunacaktır.

3- Melikan(Melkan) bölgesinde kullanılacak olan 36. Tümenle haberleşme yapmak üzere Karakoçan'a bir irtibat postası gönderilecektir.

4- Emir hemen uygulanacak neticeye ait bilgi 2. Ordu kumandanlığına da bildirilecektir.

5- 5. ve 8. Tümenler, Çapakçur ve Kulp Müfrezeleri kumandanlıklarına duyurulmuştur.¹³⁸

16. Kolordu Komutanı

Mustafa Kemal-Mirliva

14 Mayıs 1916'dan itibaren yukarıda belirtilen emirler doğrultusunda Kiğı'da bulunan 830 mevcutlu Küçük Ağa Komutasındaki Müfrezeye takviye yapılması 2. Ordu komutanlığından istenmişti. Ayrıca 3. Ordu ile bağımlı koparıp 2. Ordu emrine alınan 16. Kolordu Kiğı-Oğnut-Boğlan genel hattında komutayı ele almıştı. Bundan dolayı Kiğı hattını güvenceye almak için Çiligöl Tepesi- Oğnut-Kürük- Aşağı Sevik-Koç Tepe hattında Siğı Müfrezesini görevlendirmiş, Oğnut- Azakpert arasında Mercan bölgesinde 460 mevcutlu bir piyade taburu bulundurarak Sevkar- Şeytan Dağı yönlerinde Oğnut ve Kiğı yollarını emniyete almak ve gerektiğinde Oğnut ve Kiğı Müfrezelerine haber vermekle görevlendirildi.¹³⁹

Nisan 1916 itibari ile Kiğı bölgesi 3. Orduya bağlı 2. Mıntıka olarak belirlenmişti. Yusuf Ziya Paşa Komutasındaki 10. Kolordu bu bölgede faaliyet yürütmekteydi. 19 Mayıs 1916 tarihinde 13. Tümen Kiğı kuzey tarafında bulunan Fem Köyünde toplanarak Erzincan Mamahatun yönüne taarruza hazırlanmıştı. 10. Kolordu ve 13. Tümen birlikleri Fem Köyünden başlayarak 31 Mayıs 1916'da Mamahatun'u Ruslardan geri almış ve Rus birliklerini geri püskürtmüşlerdi. Bu olay ile beraber Ruslar Van bölgesinden Trabzon'a kadar ki hatta genel bir taarruza başladılar Bu sırada 3. Kolordu Boğlan hattı Masalla Deresi bölgesine çekilmişti. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Mamahatun ve çevresindeki yoğun Rus baskısını

¹³⁸ Hüseyin Özlü, agm., s. 404.

¹³⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 78-79.

azaltmak için Ahmet İzzet Paşa'dan 11. Tümenin 3. Kolorduya yardım ederek Varto istikametinde Ruslara taarruz edilmesini istemişti.¹⁴⁰

Ahmet İzzet Paşa 2. Ordunun henüz yığınağını tamamlamadan böyle bir harekâtın başarısız olacağını düşünmekteydi. Ayrıca 1 Haziran 1916 itibari ile Türk ordusunda 220 top ve 130 bin kişilik mevcuduna karşı Rusların 400 top ve 200 bin kişilik bir kuvveti bulunmaktaydı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 2. Ordu birliklerinin tümünün intikalini beklemeden Kiğı-Oğnut hattı üzerinden taarruz edilmesini istemişti. Ancak bu plansız harekât ile Erzincan-Trabzon hattı tehlikeye girmişti. Çünkü Türk ordusu Erzurum hattına yönelince bu bölge savunmasız kalmıştı. Rus kuvvetlerin Mamahatun ve Erzincan hattına yönelmeleri Vehip Paşa'nın beklemediği bir durumdu. Bunun üzerine Kiğı-Oğnut üzerinden yapılan taarruz harekâtı 2. Ordu ve Müfrezelere bırakılmış, 3. Ordu Erzincan bölgesine yoğunlaşmıştı.¹⁴¹

1916 Ağustos başlarında 2. Orduya bağlı 11. Tümen Tepedüzü-Temran hattını elde edip Kiğı'yı Ruslardan geri almıştı. Ancak takip edilemeyen Rus birlikleri 3. Ordu karşısındaki bazı kuvvetleri ve Erzurum'da bulunan 4. Avcı tümenini de Kiğı hattında bulunan 4. Plaston Tugayına destek amaçlı göndermişlerdi. Böylece Ruslar tekrar taarruza geçmiş Kiğı'yı tekrar ele geçirip Temran köyüne girmişlerdi.¹⁴²

2. Ordu Komutanlığınca yaptırılan keşiflerde Rusların Erik Dağında, Zermak ve Hösnek köyleri yanı sıra Sevkar, Gabro Deresi ve Fem Suyu bölgelerinde taarruz hazırlığı için toplandıkları belirlenince, 2. Kolordunun 11. ve 12. Tümenlerine harekât planları ile ilgili gönderdiği emirde; Kiğı'nın şimdilik terk edilmesi, 12. Tümenin karargâhını Keçkan ve Yukarı Başköy (Sancak) de ki 35. Alay bir dağ bataryasıyla beraber Uzunmeşan'a varacak, Sancak Sımsor'daki sahra bataryası Komancık'a hareket ettirilecekti.¹⁴³

1916 yazında yapılan muharebelerden sonra her iki orduda bu bölgede perişan olmuştu. Kışın bastırmasıyla erzak ve iâşe ve yine en büyük sorun salgın hastalıklar baş göstermeye başlamıştı. Rus kayıtlarına göre Türkler esir, yaralı ve

¹⁴⁰ Fevzi Çakmak, age., s. 151.

¹⁴¹ W.E.D Allen - Paul Muratoff, age., s. 364-368.

¹⁴² Fevzi Çakmak, age., s. 155.

¹⁴³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II. age., s. 179.

şehit olarak yaklaşık 60 bin kayıp, Ruslar ise 20 bin kayıp vermişti. Eylül ayından itibaren Şeytan Dağlarına çekilen Rus ordusunun büyük bölümü burada telef olmuştu. Öte yandan Türk ordusu da Kiğı karşısında bulunan Sancak Karababa-Körboğa Dağları mintikalarına çekilmişti.¹⁴⁴

2.7.2. Karir-Başköy (Sancak) Hattı

Karir bölgesi mevki olarak doğuda Karlıova(Oğnut), Kuzey ve Batı kesimlerinde Adaklı (Azakpert), güney kesiminde ise Sancak(Hoşkar) bulunur. Bugün itibarıyla Bingöl Adaklı İlçesine bağlıdır.

1916 başlarında Ruslar Erzurum-Hınıs ve Varto'yu işgal edince Türk ordusu ve yöre halkının büyük bölümü Oğnut-Karir-Kiğı hattına çekilmişti. Düzenli birliklerin yetersizliğinden dolayı bu bölgede Küçük Ağa ve oğlu Mehmet Efendi önderliğinde Karir bölgesinde Hormek Milis Alayı kurulmuş ve Karir Dağlarında Rus ve Ermeni akınlarını püskürtmeye başlamışlardı. 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Karargâhını Çapakçur Gazik köyünü kurunca 2. Kolordu Faik Paşa komutasında karargâhını Sancak Sinsor Köyüne kurmuştu. Bu kolordu Karirli Küçük Ağa'ya bağlı Hormek Milis Alayı kuvvetleri ile Karir Dağları- Hacıyan Boğazı ve Boğlan Eşek Meydanı Hattında faaliyet göstermekteydi. Yoğun çatışmalarda özellikle Karir Dağlarında Rus ordusu büyük darbe almıştı. Ruslar ağır yenilgiden sonra takviye güçler ile Karir Dağlarının Karir Baba, Ese Baba, Kaluşk-Zerdikan-Merhik ve Bayındır Baba tepelerinin tümünde aynı zamanda taarruza başladılar. 5 Haziran 1916 tarihine vuku bulan Karir-Oğnut Savaşlarında Ruslar Türk ordusunun saldırılarına karşılık veremeyince Siğı-Hacıyan Boğazından Göynük bölgesine çekilmişlerdi.¹⁴⁵

22 Ağustos 1916'da 4. Kolorduya bağlı 47. Tümen 2. ve 3. Kolordular arasındaki boşluğu kapatmak için Karir'ın Maskan Köyüne yerleşmişti. Maskan istikametini savunma görevi alan 47. Tümen bu tarih itibarıyla Faik Paşa Komutasındaki 2. Kolorduya bağlanmıştı. Maskan'da toplanan 1. ve 47. Tümenler Karir Dağları ve Karabaş Derersi hattında Ruslara taarruz etmiş Kızılağaç ve

¹⁴⁴ Maslofsky, age., s. 492.

¹⁴⁵ Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 176-179.

Karakoç hattını ele geçirmişlerdi. Bu başarılı taarruz sonucunda Sağnis'te bulunan Rus birlikleri de Kürük ve Gamişan köylerine doğru geri çekildiler.¹⁴⁶

Karir hattında beklediği ilerleyişi yapamayan Rus kuvvetleri Şeytan Dağı eteklerinden ileri harekât yapmıştı. Dımlak Köyüne yaklaşan Ruslar Sancak Karababa tepelerini ele geçirme planları yapmıştı. Ahmet İzzet Paşa bizatihi bulunduğu Karababa tepesi mevkiinde mevzii kurarak buradan taarruz planı yapmıştı. 26 Ağustos 1916 günü Rus kuvvetleri saldırısı geri püskürtülerek Karababa hattı korunmuştu.¹⁴⁷

27 Temmuz – 30 Ağustos 1916 tarihleri arasında Karir Dağları-Oğnut Hattında yaşanan muharebelerde 2. Kolordu Komutanı Faik Paşa şehit olmuştu. Faik Paşa'nın şehit olmasıyla İsmet Paşa(İnönü) bir müddet komutayı eline almış ancak bir süre sonra, 1. Tümen Komutanı Cafer Tayyar Paşa¹⁴⁸ Ruslara karşı gösterdiği olağanüstü başarılarından dolayı cephede iken kendisine Mürettep Kolordu Komutanlığı görevi verilmişti. Yine Oğnut-Karir- Siği hattındaki aşiret alayları ve Milis kuvvetlerin tümü kendisine bağlanmıştı. Cafer Tayyar Paşa'nın görev alanı ise Oğnut-Göynük-Karir Bölgesi- Adaklı Çorsan ve Sancak Başköy hattının tahkimi ve savunması görevi verilmişti. 25 Eylül 1916 tarihinde 2. Orduya bağlı 2. Kolordu Komutanlığı görevi asaleten Cafer Paşa'ya verilmişti.¹⁴⁹

1 Eylül 1916 günü 2. Kolordu Ruslara karşı taarruzu harekâtını yeniden başlatmıştı. 47. Tümen Kırmoçek Köyüne, 12. Tümeinde Feriz Köyü üzerine yürümüşü. Bu arada Dersim bölgesinden gönderilen 3. Süvari Tümeni de Sımhaç-Kartallık arasında ilerlemekteydi. Rusların karşı atakları ile birliklerimiz geri Maskan-Çorsan hattına, 3. Süvari Tümen'i de Topuz yaylası ve Eskiçemen

¹⁴⁶ Fevzi Çakmak, age., s. 157-158.

¹⁴⁷ Ahmet İzzet Paşa, age., s. 290.

¹⁴⁸ Cafer Tayyar Paşa; 1877 yılında Kosova Vilayetine bağlı Priştine Sancağında doğmuştur. 1902 yılında Harp okulundan mezun olduktan sonra Balkanlarda çeşitli görevlerde bulunmuş, Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Çanakkale Cephesinde 124. Alay Komutanı olarak atanmıştı. II. Ordunun Kafkas Cephesine nakli ile beraber 2. Orduya bağlı 1. Tümen Komutanı olarak Çapakçur-Oğnut bölgesine gönderilmiştir. Bölgedeki başarılarından sonra 25 Eylül 1916'da Faik Paşa'nın şehadetiyle 2. Kolordu Komutanı olarak atanmış bölgenin Rus akınları karşısında tahkimi ve savunmasını başarılı bir şekilde yürütmüştü. 8 Nisan 1917'de Kazım Karabekir paşanın yerine Irak Cephesinde 18. Kolordu Komutanı olarak atanmıştır. Yerine de Kazım Karabekir Paşa 2. Kolordu Komutanı olarak atanmıştır. Ayrıntılı Bilgi için bknz; Zülal Keleş, "Cafer Tayyar Paşa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, 1999. ; Zülal Keleş, "Cafer Tayyar Paşa", *Doktora Tezi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, 1993.

¹⁴⁹ Zülal Keleş, "Cafer Tayyar Paşa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, 1999, s. 537.

mıntıklarına geri çekilmişti. 6 Eylül itibari ile Ruslar Siğı- Çorsan arasındaki hatta yoğun bir saldırı başlattılar bu saldırılar Dımlak – Tumık- Horhor köylerine kadar sürmüştü. 3. Süvari Tümeni Sancak Başköy'e, 2. Kolordu'da Sancak Sımsor köyüne çekilmişti. 9 Eylül'de Ruslar Dımlak köyünden Karababa-Sancak hattına saldırdılar ancak 3. Süvari tümeni ve Müfrezeler Rusları geri püskürtmeyi başarmışlardı.¹⁵⁰

2.7.3. Oğnut-Siğı Hattı

Erzurum'un Rusların eline geçtiği Şubat 1916 tarihinden sonra Bitlis-Muş-Çapakçur-Kiğı hattı yönünde Rus ilerleyişi başlamıştı. Mart-Mayıs 1916 aylarında 16. Kolordu ve 2. Ordu bölgeye intikalinden sonra Türk tarafı Erzurum'u, Rus tarafı da Elazığ'ı hedefine almıştı. Bu harekât planlarının tam merkezinde Oğnut (Göynük)- Şerafettin (Ciligöl) Dağları bulunmaktaydı. Bölge mevki olarak Bingöl Erzurum yolunun 20. Km'sinden itibaren Elmalı Köyünden, Çobantaşı(Siğı), Arçuk (Alatepe), Halifan, Hacılar, Ciligöl, Kalencik, Azizan ve Göynük mıntıkasını kapsamaktadır. Stratejik olarak çok önemli bir mevkidir. Çapakçur Boğazının giriş kısmı olduğundan Ruslar bu bölgeye tüm güçleri ile sahip olmak istemişlerdi. Aynı şekilde Türk birlikleri de bu bölgenin elde bulundurulması için var güçleri ile çalışmışlardı.

5 Mart 1916 tarihinde Kiğı- Oğnut- Çapakçur bölgelerinde gönüllü müfrezeler kurulmuş, Siğı Boğazının tahkimi için Kiğı'dan Şadili Aşiret Müfrezesi ve Gökdereli Şeyh Şerif emrinde Çapakçur ve Palu Zazaların dan toplanan bin kişilik bir kuvvet gönderilmişti.¹⁵¹

II. Ordu henüz yığınağını tamamlamadan Rus Ordusu Çapakçur Boğazını ele geçirip Harput yönüne sarkmak amacıyla 27 Mart 1916'da Varto-Muş hattında taarruza geçmişti. Bir bölümü Boğlan hattında bir bölümü de Oğnut üzerinden saldırmıştı. Yapılan saldırılar karşısında Oğnut'ta bulunan müfreze Siğı hattına çekilmiş, 36. Tümen'de Kiğı hattına çekilmişti. Daha sonra Oğnut Müfrezesinin bir kısmı 36. Tümen emrinde Mendellü-Çatma (Adaklı) hattında bir kısmı da Göynük Deresi bölgesinde keşif yapmaları 16. Kolordu Komutanlığınca Çapakçur Müfrezesi

¹⁵⁰ Selahattin Selışık, age., s. 24-25. ;Fevzi Çakmak, ag.e, s. 160-161.

¹⁵¹ Mehmet Şerif Fırat, age., s. 176; Mehmet Sadık Yiğitbaş, age., s. 155.

komutanına bildirilmişti. Yine bu emirle Oğnut Müfrezesi lağvedilerek Çapakçur Müfrezesine dâhil edilmişti.¹⁵²

13 Mayıs 1916 tarihinde 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın Diyarbakır'a ulaşmasıyla beraber daha önce 1. Mıntıka olarak belirlenen ve 16. Kolordu emrine verilen Çapakçur-Oğnut hattı 2. Ordu harekât alanına dâhil edildi. Böylece Çapakçur'dan Elmalı deresi, Siği ve Oğnut bölgesi 2. ve 3. Ordular arasında ara hat olarak kararlaştırıldı. 15 Mayıs itibari ile Ruslar Ciligöl- Oğnut- Kürük hattında taarruz etmiş müfrezelerimiz büyük kayıplar vererek Siği Hattına çekilmişlerdi.¹⁵³ 16 Mayıs - 9 Haziran 1916 arasında Rusların Oğnut bölgesine yoğun baskısından dolayı Oğnut Müfrezesine destek amacıyla 3. Kolordu bölgeye sevk edildi. Daha önce 2. Kolordu Komutanı Faik Paşa'nın görev sahası olan Oğnut hattı 3. Kolorduya bırakılmış, Kargapazar, Tokluyan, Kartalık, Kırmocık(Karlıova-Karlıca), Sımhaç(Adaklı Kaynakdüzü) ve Karabaş deresi 2. ve 3. Kolordular arasında hat olarak belirlendi.¹⁵⁴

21 Haziran-11 Temmuz 1916 tarihleri arasında Cibran Aşiret Alayı, Çapakçur Müfrezeleri, Boğlan Melekan- Oğnut –Sancak Başköy hattında sürekli bir çatışma yaşanmıştı. Oğnut hattında Melikan-Ciligöl ve Kalecik, Kartallık-Ağaköy ve Sağnis mıntıkları sürekli hareketliydi. 25 Haziranda Masalla bölgesi tümüyle Ruslardan arındırılmış, 3. Kolordu bu arada Karargâhını Karlıova Bünyan'a naklederek Sağnis-Kaldar- Elmalı bölgelerini kontrolü altına almıştı. Ayrıca 2. Ordu Komutanı 3. Ordu ve birliklerine Kızılçubuk- Sancak hattında düşman ilerleyişinin durdurulmasını istemişti. Oğnut hattında da Bahçe- Kartallık- Alipiran ve Hasnave Köyleri Ruslardan arındırılmıştı.¹⁵⁵

30 Temmuz'da Rus kuvvetleri Oğnut hattının tümünü işgal etmek için taarruza başlamıştı. 12. Türk Tümeni Oğnut'u iki yandan kuşatmıştı. Gece yarısına kadar şiddetli çarpışlara yapılmıştı. Müfreze kuvvetleriyle beraber Rus birliklerine karşı süngü harbi yapılmış, böylece gündüz kaybedilen yerler tekrar Türklerin eline geçmişti. Ancak 1 ağustos itibarıyla Ruslar tekrar hücum kalkmış ve Oğnut'u tekrar

¹⁵² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 47-48.*

¹⁵³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 79.*

¹⁵⁴ Fevzi Çakmak, age., s. 150.

¹⁵⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 94-98.*

ele geçirmişlerdi. Bu çarpışmalarda Ruslar 200 Türk askerini esir almış ileri harekâta başlayarak Siğı-Elmalı hattına ilerlemişlerdi.¹⁵⁶

17 Ağustos 1916 günü Rus kuvvetleri Tokluyan istikametinde saldırıya başlamış ancak Boran köyü civarında, diğer bir kolda Karabalçık istikametinde ilerlemiş ve Çevligişeman'da durdurulmuştu. 7 Tümen de Karabalçık-Kalecik istikametinden Azizan ve Oğnut'ta taarruz eden Ruslara karşı Halifan bölgesinde yoğun bir çarpışma başlamıştı. 7. ve 14. Tümenler Rusları Oğnut-Kalecik-Ciligöl ve Sağnis hattında geri püskürtmüşlerdi.¹⁵⁷

1916 Ağustos başlarında Muş ve Bitlis'in düşman işgalinden kurtarılmasıyla Rus kuvvetleri yoğunluğunu Oğnut- Çapakçur hattına yöneltmişlerdi. Oğnut-Göynük çayı- Boğlan hattı arasında bulunan Ciligöl(Şerafettin) Dağları etrafında yoğun çatışmalar yaşanmıştı. 20 Ağustos – 10 Eylül 1916 tarihleri arasında Karir-Oğnut hattında meydan muharebeleri yapılmıştı. 16. 2. ve 3. Kolordu birlikleri ile Çapakçur Müfrezeleri Ruslara karşı taarruz gerçekleştirmişlerdi. Bu ilk taarruzda 2. Kolordu Komutanı Faik Paşa şehit olmuştu. Muharebe devam ederken 16. Kolordunun Bitlis ve Muş kuvvetleri de bölgeye intikal ettirilmişti. 10 Eylül tarihi itibari ile Rus ordusu geri püskürtülmüştü ancak iaşe ve teçhizat eksikliği yine verilen asker zayıtı nedeniyle Ruslar takip edilememişti.¹⁵⁸

2.7.4. Boğlan - Masalla Hattı

1916 Şubat ayından itibaren Ruslar Varto-Muş-Çapakçur hattına dayanınca Çapakçur bölgesinin Boğlan'ın (Solhan) Haraba, Mezra-i Şadan, Ardaşin, Kamurin(Kameran), Hovit, Hırbizon, Melekan, Şeref Meydanı gibi önemli mevkiileri işgal planlarına dâhil edip, Masalla oradan da Çapakçur merkezini ele geçirmek istemişlerdi. Bu bölgeler 3. Kolordu ve 16. Kolorduya bağlı 7. Tümen birliklerinin gelişine kadar zayıf Çapakçur Müfrezeleri ile tahkim edilmekteydi. Bu bölgede Boğlan, Masalla ve Aredaşin Milisleri hem Çapakçur hattını hem Genç Hattını savunmaktaydılar. Yine özellikle Masalla, Elmalı, Siğı ve Oğnut hattındaki müfrezeler ile ortak harekât planları mevcuttu.

¹⁵⁶ W.E.D Allen - Paul Muratoff, age., s. 389.

¹⁵⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* C. II, age., s. 180.

¹⁵⁸ Mahmut Boğuşlu, age., s. 113-116.

21 Nisan 1916 tarihinde Çapakçur Müfreze Komutanı Yarbay Osman 16. Kolordu Komutanına yazmış olduğu raporda müfreze harekât planı hakkında görüş istemişti. Bunun üzerine 22 Nisan 1916'da 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa tarafından Çapakçur Müfreze Komutanlığına şu emir verilmişti.

“ittihaz ettiğiniz tedabir muvafıktır. Ancak muntikanızın en mühim kısmı Murat suyu ile Göynük suyu arasında Masalla ve Siği cepheleleri olduğuna nazaran mezkûr cephenin daha az müddet zarfında ve sık sık teftişi icap etmektedir. Binaen aleyh gerek Masalla ve gerek Siği cephesine azami birer günde gidebilmek için işbu muntika gerisinde mutavassıt bir nokta intihabıyla karargâhınızı mevki-i mezkura nakli münasıptır. Bunun içinde Dere-i Mazan ile Kaldar karyelerine kadar irtibatı iyi olduğu takdirde Yukarı Perhengök karyesinin münasip olacağını zan ederim. Ancak karargâhınızın naklinden akdem işbu mevkie gerek Çevlik ve gerek Masalla ve Siği Müfrezeleri arasında telgraf irtibatının temin ve tesisi icap eder.”¹⁵⁹

16. Kolordu Komutanı

M. Kemal

8 Haziran 1916 günü Rusların Boğlan'nın Gulya, Badına, Derekom ve Melekan yönlerinden ilerlemesiyle bu bölgelerde bulunan zayıf müfrezeler geri çekilmişlerdi. Rus birlikleri üç piyade taburu, iki süvari bölüğü, bir dağ bataryası ve iki makineli tüfek ile Masalla hattını işgal etmek için harekete geçmişti. Aynı gün Oğnut-Siği hattında da şiddetli çarpışmalar yaşanmaktaydı. Siği hattının terk edilmesiyle Masalla hattının sol yanı düşman işgaline açık hale gelmişti. Masalla karşı sırtlarında durdurulan Rus kuvvetleri Siği hattına sarkmaması için 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Nazımiye'de bulunan müfrezenin acilen Çapakçur'a gönderilmesini 3. Ordu Komutanından istemişti¹⁶⁰ ancak 3. Ordu bu bölgeyi boş bırakmamak için bunun yerine Nazımiye'de bulunan Erzurum Jandarma Taburunun bir kısmı beraberindeki iki top ve iki makineli tüfekte beraber Çevlik-Çapakçur muntikasındaki Azakpert –Oğnut hattına destek amaçlı gönderileceği belirtilmişti.¹⁶¹

¹⁵⁹ Bitlis ve Muş Muharebeleri 1916, age., s. 93.

¹⁶⁰ BDH-2858-225-39-1.

¹⁶¹ BDH-2858-225-39-2.

9 Haziran günü Ruslar tekrar taarruza başlamış Müfrezelerimiz Eşek Meydanı (Şeref Meydanı) güneydoğusundaki Guldar (Kaldar) sırtlarına çekilmişti.¹⁶²

20 Ağustos 1916 günü 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa 8. Tümen ile beraber Boğlan'a intikal etmiş burada bulunan 3. Kolorduya bağlı 7. Tümeni de emrine almıştı. 21 Ağustosta Rus taarruzu nedeniyle tümenler Harabe-Yekmal hattına çekilmişti. 23. Ağustos günü 16. Kolordu ve 3. Kolordu birlikleri müşterek harekât planı dâhilinde taarruz için Masalla deresi batısından Elmalı-Arçuk ve Karir Hattına doğru yerleştiler.¹⁶³

2.7.5. Genç-Ardaşin-Şin Hattı

22 Mart 1916 tarihinde Çapakçur Müfreze Komutanı Yarbay Osman bağlı olduğu 16. Kolordu komutanlığına mevcut durumu hakkında şu raporu vermişti. *“müfrezenin bu günkü cephesi Kulp kuzeyindeki Şin köyünden başlamak üzere Kiranzık, Mezra-i İmam, Oruh Boğazı, Boğlan Gediği, Çanlıkilise, Mezra-i Şadan'dan Siği'ye kadar uzanmaktadır. Sol kanadında ise 36. Tümene ait Oğnut Müfrezesi vardır. Şin bölgesinde 600 mevcutlu Silvan Müfrezesi Kozma Dağı ile Muş'tan Kulp'a gelen diğer gediklerin örtülmesine memurdur. Oruh¹⁶⁴ çevresinde 200 mevcutlu Ardaşin Milisleri, Boğlan Hattında 230 kişilik talimgâh taburu ile 400 mevcutlu Muş Jandarma taburu, Mezra-i Şadan'da 200 kişilik Çapakçur Milisleri bulunmaktadır.”*¹⁶⁵

Ruslar Muş bölgesini işgal ettikten sonra Çapakçur hattını yarıp içlere kadar ilerlemişlerdi. .Rus kuvvetlerinin Ardaşin üzerinden Şin ve Genç hattını tehdit etmeleri ve Diyarbakır bölgesine sarkma planları yapılmıştı. Bu nedenle Şin bölgesine gelmişlerdi. Hattı korumakla görevli Çapakçur Müfrezesi 4 Nisan 1916 günü Şin bölgesindeki yapılan muharebelerde Rus kuvvetlerini mağlup ederek geri püskürtmüştü.¹⁶⁶ 6 Nisan 1916 günü Rus birlikleri Kiran Köyü üzerinden Oruh

¹⁶² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 84-85.

¹⁶³ Fevzi Çakmak, age., s. 157.

¹⁶⁴ Oruh Boğazı Muş sınırından itibaren Bingöl Solhan sınırından Eski Genç Köyüne kadarki olan Murat Nehri havzasına verilen isimdir. Genelkurmay arşiv belgelerindeki 16. Kolordu ve bağlı Çapakçur Müfrezelerinin faaliyet alanını gösteren krokilerde Oruh Boğazı Ardaşin, Boğlan ve Şin mıntıkası arasındaki bölge olarak belirlenmiştir.

¹⁶⁵ Yılmaz Akbulut, age., s. 123-126.

¹⁶⁶ Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995, s. 127.

Müfrezesine saldırmıştı. Dağılan müfreze birlikleri Ardaşın hattına çekilmiş böylece Ardaşın doğusundaki Genç Köyü Rusların eline geçmişti. Bundan dolayı 8 Nisan 1916 tarihinde 16. Kolordu Komutanı; 7. Alay, Makineli Tüfek Bölüğü ve Topçu Taburu kuvvetlerinden oluşan birlikleri Şin ve Genç bölgesine göndermişti. Bu kuvvetler ile beraber Şin Müfrezesi Heşkikiran, Güligüzan ve Kozma Gediklerinin muhakkak korunması gerektiği söylenmişti. Yine 11 Nisan 1916 tarihinde Çapakçur Cephesi ve 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Şin ve Ardaşın Müfrezeleri Çapakçur müfrezesine bağlanmıştı. 23 Mayıs 1916 günü 8. Tümeneye bağlı 24. Alay Kulp ve Hazro üzerinden daha sonra diğer birlikler Şin köyüne nakledildi. Böylece 25 Mayıs itibari ile Çapakçur Cephe hattında genel taarruz için 8. Tümen karargâhı Şin'e kurulmuştu.¹⁶⁷

16 Mayıs 1916 Tarihinde 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Ziyaret Köyünden Göçikan dağlarına çıkıp Muş Ovası ve Çapakçur hatlarını incelemişti. 8. Fırka birlikleri denetlemiş akşam Şin köyüne gelmişti. Burada kendisine 2. Ordu Komutanının Diyarbakır'a geldiği haberi verilince ertesi gün Şin'den Diyarbakır'a hareket etmişti.¹⁶⁸

¹⁶⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 53-81.*

¹⁶⁸ *Bitlis ve Muş Muharebeleri 1916, age., s. 153.*

2.8. 8 HAZİRAN 1916 TARİHİNDE ÇAPAKÇUR MÜFREZESİNİN MASALLA VE OĞNUT MINTIKALARINDA RUSLARLA YAPILAN MUHAREBE RAPORU

8-9 Haziran 1916 tarihlerine Çapakçur Müfrezesi Komutanı Yarbay Osman Silvan'da bulunan 16. Kolordu Komutanlığına, Mayıs ayından itibaren Genç-Boğlan-Masalla-Oğnut ve Azakpert bölgelerinde Rus Ordusunun durumunu ve Ruslara karşı Müfrezelerin konuş yerleri ve faaliyetleri hakkında detaylı malumat vermiştir.

“Silvan'da On Altıncı Kolordu Kumandanlığına”

“26-27 Mayıs 1332'de (8-9 Haziran 1916) Çapakçur Müfrezesinin Masalla ve Oğnut Mintikalarında Ruslarla Vuku Bulan Muharebe Raporudur.”

“1- 332 (1916) Mayıs ayında, Genç mintikasındaki Hovit'ten (Nandık Köyü) itibaren Oğnut mintikasındaki Kartallık Tepeye kadar olan müfreze cihetinde düşman daima aşırı zaaf gösterip belli başlı hiçbir faaliyeti görülüyordu. 6 Mayıs 1916'ya kadar kuvvetli keşif kollarıyla icra ettiğim gece baskınları ve keşif takrizleriyle düşman postalarını daima geri püskürterek kendi posta ve keşif kollarımı cepheden bir hayli ileri sürerek Dere-i Garzan'ın şarkındaki Muş Ovasına hâkim en yüksek tepeleri işgal ettiğim gibi Kargapazar'ını da elde etmiştim.

6 Mayıs 1916 Muharebesinden evvel müfrezemin va'zul-ceyşi ber vechi atıydı;

a - Genç mintikasında jandarma ve milislerden mürettep 287 muharip nefer mevcut olup bunlardan bir zabitle 29 Serban (Dilektepe Köyü) Seyyar Jandarması, 24 milis cem'an, 53 nefer Kameran (Aslanbeyli Köyü) şarkında bulunan Hovit sırtlarında bir ihtiyat zabit vekili ile 56 milis, 40 Muş Seyyar Jandarması Canut'ta (Duraklı Köyü), 50 milis Eski Genç'te, 12 milis Arzink'te (Oymapınar Köyü), 7 Jandarma Norik civarında göl başında bulunup, 36 milis ve 33 Genç Jandarmasından mürettep mintika ihtiyatı Ardaşin'de (Yenibaşak) idi.

b - Masalla mintikasından, Norik ve Serban kısmında 470 milis, 90 mevcutlu bir Nizamiye Bölüğü var idi. Bu kuvvetten 60 milis Mezra'nın garbindaki sırtlarda

bulunup Kafık (Samanlık), Mezra ve Dere-i Kur Karyelerinin şarkında Muş ovasına nazır tepelerde postaları var idi. Poğık karyesinde dahi 350 milis mevcut olup bu kuvvetten 50 nefer Haçık, ve 50 nefer dahi Dere-i Garzan karyelerinin şarkında postalar 2100 rakımlı tepeye bu tepenin iki kilometre kadar şimalinde ki tepelere muhtelif kuvvette postalar ikame edilmişti.¹⁶⁹ Veymerk (Esmetaş Köyü) ile Ğulban (Şimşirpınar Köyü) arasındaki mıntıkaya dahi 60 neferlik bir milis kuvveti tahsis edilip bu kuvvetten dahi Veymerk'in şimalinde bulunan 2250 rakımlı tepe ile bunun iki kilometre şimalindeki sivri tepeye Ğulban'nın şimal tepelerine keza muhtelif kuvvette postalar ikame edilmişti. 90 mevcutlu Nizamiye Bölüğü Serban'da bulundurulup Ğulban-Mollabahreman (Çıkrıklı Köyü) arasında ve Haraba'nın cenubundaki sırtlara muhtelif postalar ikame ettirilmiş ve Boğlan (Solhan), Harabe, Dere-i Mazan'ın mühim yolunun muhafazasına me'mur edilmişti. Bu bölükten Norik'te gölün başında 50 neferlik bir posta bulunmakta idi. Masalla mıntikasının Harabe deresiyle Melikan Yaylası (Mutluca) arasındaki kısımda 130 milis 95 mevcutlu bir Nizamiye Bölüğü mevcut olup bu bölüğün merkezi Yekmal (Beşevler Köyü) de küçük karakol merkezleri dahi Hırbizon(Yiğitharmanı Köyü) ile Yekmal'in üç kilometre şimali şarkındaki tepe idi. Azat Karyesinde 50 neferlik milis var idi. Bu kuvvetten Harabe'nin şimalindeki üç tepe ile Azat'ın şarkına ve Boğlan'ın Azat yoluna ve Azat'ın şimalindeki muhtelif sırtlarda münasip kuvvette milis ve Nizamiyeden müreteb postalar va'az edilmişti.

Melekan Yaylasına dahi bir takım Nizamiye ile 80 milis ikame ettirilerek sağ cenahtaki küçük karakol ve sol cenah da Ciligöl tepesindeki Oğnut mıntıkası postasıyla irtibat te'sis ettirilmişti. 90 mevcutlu iki Nizamiye Bölüğüyle 93 mevcutlu Muş Seyyar Jandarma Taburu Masalla (Kavaklıdere) deresinin garp sırtlarında bulunarak bölüğün bir kısmı Yeğik (Aksakal köyü) karyesinin üç kilometre kadar cenubun de Masalla Deresi üzerinde, diğer yolun dahi Dere-i Mazan ile Murat arasındaki mıntıkada ve Masalla Deresinin hemen garbında ki sırtlarda tahkimatla iştiligal ettirilip Jandarma Taburuyla mıntika Karargâhı Dere-i Mazan civarında idi.

c – Oğnut Mıntikasında 920 Milis 230 mevcutlu Talimgah Taburu mevcut olup bu kuvvetten 150 milisle, 70 mevcutlu bir Talimgah Bölüğü Ciligöl Tepesiyle

¹⁶⁹ BDH- 2858-225-33-1.

Kalecik arasındaki mıntika ya tahsis edilerek 50 nefer Ciligöl tepesinin iki kilometre şarkındaki korunmasına diğer 50 neferin¹⁷⁰ Kalecik'in üç kilometre şark-ı cenubuna ikame olunarak bu kuvvetlerden 3426 rakımlı Ciligöl Tepesini 3350 rakımlı tepeye vasil iden hat ile üzerine muhtelif kuvvette postalar va'az edilmiştir. Büyük karakol merkezi Oğnut'un 3 kilometre şark-ı şimalinde iki yolun arasında idi. 75 mevcutlu bir Talimgâh Bölüğü ile 350 mevcutlu milis dahi Kalecik'in 1,5 kilometre şarı cenubundan Kürük (Devecik Köyü) karyesine kadar olan mıntıkaya tahsis edilip bunlardan 150 neferlik bir kuvvet Oğnut-Kürük yolunun mühim noktasına ikame edilerek Kalecik'in şimal-i garbındaki sırtlarla Kürük'ün cenubundaki sırtlara muhtelif kuvvette küçük karakol ve postalarla ikame edilmişti. Baki kuvvet mıntika ihtiyatı olarak Oğnut'un cenubunda 1820 rakımlı tepenin garbındaki yol üzerinde idi. Talimgâh Taburunun 85 mevcutlu bir bölükle 420 milis dahi Kürük – Gameşan (Soğukpınar Köyü) Kartallık Tepe mıntikasına tahsis edilip bunlardan 200 neferlik bir kuvvet Kürük karyesinin üç kilometre şimalindeki sırt gerisinde bulunup bunun bir numaralı küçük karakolu Ağa köyünün bir kilometre garbındaki sırtlarda iki numaralı küçük karakolu Karabalçık Köyü – Gamişan yolundan, Bahçe- Gameşan yolunu kat ettiği noktanın 600 metre garbında üç numaralı küçük karakol Gameşan karyesinde bulundurulurak Ağaköy-Kartallık Tepe hattı üzerinde muhtelif mevkillerde postaları var idi. Bu mıntikanın ihtiyatı Kürük- Sağnis (Yiğitler) yolunu kat eden hattı ictimai yolu kat ettiği noktanın 2 kilometre şimalinde idi. Azakpert (Adaklı) müfrezesi ile irtibat tesis etmek üzere Kırmoçek'te (Karlıca Köyü) bir postamız vardı. 4 adi cil topundan ikisi Masalla mıntikasında ikisi dahi Oğnut mıntikasında, mıntika ihtiyatları yanında olup icap eden istikamete nazaran kullanılmak üzere tahkimat hattının muhtelif noktalarına yerleştirilmişti..

2 - Yoldaki Va'a-zül Ceyş'e nazaran düşmanın vaziyet-i kuvvetine dair atideki malumat istihal edilmişti.

a - Düşmanın bir bölük kadar süvarisi Oruh karyesi civarında Perho (Asmakaya Köyü)-Guzo(Yamanlar) karyelerine ve Badinan'ın (Tarhan Köyü) şark sırtlarına kadar keşif kolları gelip gitmekte idi.¹⁷¹ Komasor (1250) ve Kamış

¹⁷⁰ BDH – 2858 – 225 – 33 – 1a.

¹⁷¹ BDH-2858-225-33-2.

karyelerinde dahi 50 ila 60 nefer kuvvette süvari ve piyade den mürekep keşif kollarından oluşan düşman dolaşmaktaydı. Aşağı Gırvas'da (AraKonak) iki bölük süvari bulunup süvari ve piyadeden mürekep ihtiyat kuvvetinin Çanlıkilise (Kilise Köyü) civarında bulunduğu anlaşılmış olsa da kuvveti tahmin edilmemişti. Mezra-i Şadan (Göksu Köyü) ile Melekan Yaylası arasındaki hattın şarkındaki sırtlara kuvvetli keşif kolları gelip gitmekte idi. Oğnut mintikası karşısında dahi Çevligişeman (Kıraçtepe Köyü) cenub-i şarkındaki sırta 10 süvariden mürekep postayı Mezra'nın şarkındaki düzlükte mahrutî çadırlarla yayılmakta olduğu Boran (Boncukgöze Köyü) karyesinin şarki şimalindeki noktada portatif ve seyyar olarak yüz kadar çadırla Boran civarında 400 hayvanın otlamakta olduğu Boran'ın cenubundaki sırtlarda 20 kadar mahrutî ve bir miktar portatif çadır bulunduğu Sakaveran (Sakaören Köyü) karyesi civarında birkaç portatif çadırla 20 hayvan bulunduğu Kargapazarı'nın cenubundaki düzlüklerde iki mahrutî çadırla 12 siyah ve bir hayli portatif çadırlar bulunduğu bundan başka Hesnavi (Hasanova Köyü), Boran, Tokliyan (Toklular Köyü), Yalnızhan, Alipiran (Serpemekaya Köyü) karyeleri civarında da muhtelif kuvvette postaların bulunduğu ve Ciligöl'ün şarkındaki 3350 rakımlı tepenin üç kilometre şarkındaki sırtlara Çevligişeman cenup garbındaki tepelerde ve Boran'ın keza cenubi garbındaki sırtlarda adi siperlerden mürekep tahkimatın bulunduğu Çevligişeman cenubi garbında top mevziinin mevcudu keşf edilmişti.

b – Mayısın son günlerine doğru düşmanda bir an fazla faaliyet görülmüş, 6 Mayıs 1916 da 4 taburlu bir düşman piyade alayı ile bir cil topu taburu ve makineli tüfek bölüğü olduğu cihette ilerlemiş bir taburun Muş'tan hareketle Sülük Köprüsü cenubunda ordugah teşkil ettiği ve 6 mayıs 1916 günü öğleden sonra bu alay tekrar Murad'ın şimalinden Ziyaret karyesine gelerek orada ordugah tesisi ettiği ve bir hayli mekkari ve furuğun ara yerlerinden Ziyaret karyesine gelip gitmekte oldukları 16 Mayıs 1916 da mezkur alayın muhtelif karmalarla Boğlan Gediği istikametine¹⁷² yürüdüğü Şin mintikasında bulunan 8. Fırka tarafına bildirilmiş Oruh Karyesi civarında evvelki kuvvetten başka 21 piyade taburunun içtima ettiği bir hayli mahrutî çadırlı, üç siyah çadırın Dere-i Koman şarkında bulunan tepelerdeki kuvvetlerimiz tarafından görülmüştü.

¹⁷² BDH-2858-225-33-2a.

c – 6 Mayıs 1916, düşmanın bir piyade bölüğünün Kiran ve Boğlan tarikiyle Masalla cephesine ilerleyerek, Boğlan'ın cenub-i şarkında bulunan sırtlardaki posta ve keşif kollarımıza taarruz etmiş, postalarımız tarafımızdan takviye edildiği gibi düşmanda 100 neferlik bir takviye kit'ası saat dörtten sonraya kadar devam ederek düşmanın ricatıyla hitam bulmuş, bu maksatla bir keşif neferinden ibaret olduğu anlaşılmıştır.

d – 7 Mayıs 1916'da Dere-i Koman – Variker civarlarında bulunan postalarımıza da bir bölük piyadesiyle 100 kadar süvari taarruz etmiş ve atışlarımızla püskürtülmüştü.

3 – Düşman bu surette cephede fazla faaliyet göstermesi ve Boğlan Gediğine kuvvet getirmesindeki maksadının iki nedeni olduğunu tasvir ediyordum. Birincisi biraz fazla ilerlemiş olan postalarımı geri atmak, keşif kollarımın ceraatını kırarak Boğlan Gediğini muhakkak elinde bulundurmak. İkincisi dahi yine bu şartı temin etmek üzere Ziyaret'e götürdüğü kuvveti Başköy civarında sıkışık bir halde bulunan kuvvetten iltihak ettirilmek istediğini tahmin ediyorum.

4 – 8 Mayıs 1916, sabahı Masalla Mıntıka Kumandanı Binbaşı Rıza Efendiyi refaketime alıp mıntıkanın en mühim kısmını teşkil eden Norik- Poğik Malabehreman (Çıkrıklı Köyü), Serban (Dilektepe Köyü) sırtlarını teftiş edip, Badinan (Tarhan Köyü) tepesinde düşman postası ve Dere-i Koman şarkındaki tepede bizim postamızın bulunması, düşman postalarını bir gece baskısıyla def edilmesi için talimat verdim.¹⁷³

Masalla Deresi garbindaki mevzilerin Norik-Serban hattının şarkındaki sırtlara götürülmesine karar vermiş ve Malabehreman ve Hirbizon hattının ve daha ziyade takviye ve tahkimini tensip etmiş ve cephede mühim bir rol ifa edecek olan Serban tepelerini elde tutmayı münasip görmüştüm.

5-8 Mayıs 1916, sağ cenah mevzii solunda bulunan bir nizamiye bölüğü Kandaş'ın (Halkapınar Köyü) şarkındaki tepelere ve sol cenah mevziinde bulunan nizamiye bölüğü dahi Haraba-Azat arasındaki sırtlara gönderip Muş Milis efradiyle, Muş Seyyar Jandarma Taburu efradını Dere-i Mazan civarında bulunmasını

¹⁷³ BDH – 2858 – 225 – 33 – 3.

buyurdum. Muş efradının geceden Azat ve Mezra-ı Şadan istikametine götürdüğüm gibi bir Süvari Keşif Kuvvetini de Boğlan ve Aşağı Gırvas istikametine sevk ettim.

6 – 9 Mayıs 1916, saat 4 oldu cephenin her tarafında hafif silah sesleri işitmeye başladı. Saat 6 oldu düşman bir bölük süvariyle Şerafettin Dağları hattıyla sırtını Melikan Yaylasına, orada bulunan müfrezemizle müsademe başlattığı gibi bir keşif kolunun da Gulban (Şimşirpınar Köyü) şark sırtlarına takrip ettiği görüldü. Saat 7 oldu, bir bölük piyadenin Şerafettin dağlarının Azat muntikasına takriple şarktaki postalarımızı geri püskürttü. Bu esnada Ciligöl tepesinde bulunan kuvvetle Melikan Yaylasına muavenet edilmesini Oğnut Müfrezesine telgrafla emir ettim. Saat 8 oldu, kuvveti tahmin edilmeyen bir piyade kuvvetin süvari Bölüğü Melikan Yaylası istikametine gittiği görüldüğünden Oğnut Müfrezesine tekrar yazıp mevcut alayların Melikan Yaylasına ve miktar-ı kati kuvvetle düşmana te'sir yapıp aynı muntika arasına girmesine mani olmasını emrettim. Azat şimalinden Melikan Yaylası istikametine taarruz eden düşmanla bir tabur piyade ile diğer bir süvari olduğu görüldü. Gulban sırtlarına müsademe sağ cenahta Badinan'ın şimal-ı şarkındaki tepe ile Dere-i Koman şarkındaki¹⁷⁴ siperlerden de taarruz ettiği anlaşıldı ise de kuvvet hakkında malumat istimsal edilmemişti. Saat 9 oldu, Melikan Yaylasına giden kuvvetten başka bir tabur piyade, bir bölük süvari ve iki makineli tüfek ile Azat'tan Hırbizon Karyesi istikametine taarruz ettiği gibi bir tabur piyadesiyle makineli tüfek ve cil topu olduğu, tahmin edilemeyen bir kuvveti dahi Boğlan istikametinde Harabe Karyesine gelerek Malabehreman – Hırbizon arasındaki sırtlarda bulunan kuvvetimize karşı taarruz yapıldı.

Saat 11 oldu, Masalla Deresi şarkında ve Harabe yoluyla Hırbizon arasındaki piyademize taarruz eden düşman kuvvetinin iki tabur piyade ile iki cil topu ve iki makineli tüfeğin olduğu tespit etti. Düşman piyadeleri topçu atışıyla Hırbizon şark-ı cenubundaki sırtlarda tespit edildi. Düşman topçusu dahi Masalla şarkındaki bulunan piyademize ateş açtı. Düşman pek çok nakliye ceratını ve arabaları görüldüğünden bu günkü taarruzun bir keşif taarruzu olmuş kati bir harekât olduğu tahmin edilerek, Oğnut Müfrezesinden Melikan Yaylası istikametine

¹⁷⁴ BDH-2858-225-33-3a.

gönderilmesi evvelce emrettiğim müfrezenin hareketle daha kuvvetli olarak Azat karyesine kadar yürüyüp düşmana yandan tesir yapmasını emrettim.

Saat 11.30 oldu, düşman Masalla cephesine iki taburla taarruz ettiği gibi Malabehreman ve Gulban sırtlarına dahi bir tabur piyade ve bir bölük süvari, iki makineli tüfek ile Dere-i Koman ve Badinan sırtlarında 800 kadar piyade ve iki topla taarruz edip burada bulunan milisleri kâmilten püskürtmüş idi.¹⁷⁵

Saat 13.20 den sonra bir tabur piyadesiyle iki süvari bölüklü bir kuvvettin Boğlan'dan çıkarak cephe istikametine yürüdüğü görüldüğü gibi geriden gelip diğer bir taburla dahi iki bölüğün Gulban istikametinden diğer iki bölükten dahi Boğlan'ın garbındaki sırtlardan şimale Kasıman (Elbaşı Köyü) istikametinden hareket ettiği anlaşıldı. Saat 3.40 sonradan düşman 3 tabur piyade, 4 sahra, 2 cil topu, 2 makineli tüfeğin ve iki süvari bölüğüyle Malabehreman – Hırbizon hattındaki iki bölük piyademizle 30 kadar milisi tazyik edip Sahra toplarıyla Masalla dere garbındaki mevzi usulinin biran gerisindeki iki adi Cil Topundan tesir yapmağa başladı. Gulban ve Poğik(Yeğik) sırtlarına taarruz eden kuvvettin dahi Kandaş (Halkapınar Köyü) hattına kadar takrip ettiği ve buradan yollanan milislerin kâmilten bir kısmı Norik'ten Murad'ı kelek ile geçerek Genç ve bir kısmının dahi vadiyi takiben bu istikamette gittikleri anlaşıldı. Serban Tepeye çıkılıp iki Nizamiye bölüğüne şiddetle müdafaa emri verildiği gece Hırbizon cenubundaki sırtlarda bulunan ve peyder pey geriye çıkılmayı tespit eden milis ve nizamiye efradını da geri gönderdim. Saat 6.20 sonra düşman kuvveti tahmin edilemeyen bila hazır bir tabur piyade ile bir hayli mekkari ve arabalarından mürekkep olduğu tespit eden bir taburu Boğlan istikametinden cepheye taarruz ettiği görülmüş ve Harabe ile Hırbizon hattında ki kuvveti 4 tabura baliğ olmuştu. Saat 4 sonrada düşman kuvvetiyle her taraftan taarruz etmiş ve cephede bulunan kıtaatımızı Masalla Deresi garbındaki hatt-ı asliye çekilmeğe¹⁷⁶ mecbur etmişti. Saat 5'ten sonra dere kenarına takriple dereyi geçmek istemiş iki piyade bölüğü Muş Milisleri tarafından vuku bulan şiddetli mukabele üzerine tespit edildiği gibi sabah 7.20 Çarmuk'un şark sırtlarına götürdüğüm 90 mevcutlu Jandarma Taburu dahi Hırbizon'un garb istikametine ilerleyen düşman

¹⁷⁵ BDH-2858-225-33-4.

¹⁷⁶ BDH-2858-225-33-4a.

kuvvetini tevkif etmişti. Bu esnada düşman Masalla Dere şarkında birkaç bölük piyade ile, bir makineli tüfek bırakıp diğer kuvvetlerini Harbe garbında topladığı ve sahra topraklarını biraz daha geri çekerek atışa devam ettiği ve fakat taarruzun şiddeti menkur olduğu ve Azat cenubundaki süvari ve piyadenin çoktan şark-ı Azat istikametine gittiği görüldü. Bu esnada Masalla Dere şarkına bakan tarafta bir makineli tüfeğin Dere-i Mazan'ın şimalinde icra ettiği topun atışlarıyla tahrip edildiği gibi Oğmut mıntikasından Azat istikametine hareket eden 200 milisle bir topun Melikan Yaylasına gece düşman kuvveti tard ettiğiinden sonra orada bir miktar kuvvet terk edip, saat 2.30 sonrası Azat civarı sevahilinden orada bulunan 261. Alayın 3. Taburuna yandan şiddetli taarruz edip geri püskürterek Mezra-ı Şadan'a kadar takip edenleri bir İslam olmak üzere 3 esir yakaladıkları alınan rapordan anlaşılmıştı. Azat karyesine gelen bu müfrezenin¹⁷⁷ o civarda durmayıp bir an evvel kendi mıntikasına gitmesini emrettim. 9-10 Mayıs 1916'da gece yürüyüşüyle müfreze tekrar Oğnut mıntikasına avdet ettirilmişti. Bugün ki muharebede Nizamiye taburunun bir zabitle, 20 neferin mecruh olduğu ve iki topçunun üç hayvanla yaralandığı ve Muş Teşkilat-ı Mahsusa efradından 6 şehit 8 mecruh ve 3 beygir telef olmuştu. Milislerden kâmilten firar etmiş ve Nizamiye Taburunun dahi teknil hatt-ı aslide bulunması dolayısıyla (Tabur bila ahir fırkaya iltihak ettiği cihetle) mecruh, kayıp, şehit ve esir miktarı hakkında kati bir malumat alınmamıştır. Nizamiye Taburu Kumandanının bu sayede bu sayede verdiği zayıat hakikate tevafuk etmediğinden derc edilmiştir. Bugün ki muharebede 90 kadar büyük ve küçük çaplı cephane ile 190 şarapnel sarf edilmiştir. yine bugün ki muharebede bir zabıt olmak üzere düşmandan 300 kadar mecruh ve 200 kadar maktul bulunduğu esir ifadesinden anlaşılmıştır.

7 – 9-10 Mayıs 1916 gece umumi cihette sükunet devam etmiş, 10 Mayıs 1916 saat 4 ile bir kısım düşman piyadesinin Masalla mıntikasında görülmesi üzerine yine mevzi-i aslide bulunan Nizamiye Taburu ile Jandarma Taburu panik yaparak Eşek Meydanı'na kadar çekilmişse de ittihazı edilmiş tedbir sayesinde tekrar mevzi-i asliyeye sevk edilmiştir. Bugün müfreze Karargâhı mensup birkaç piyade neferiyle elde mevcut olan atlı ve yay Jandarma Solhan dağları ve Çapakçur arasındaki mıntıkada gezdirilerek firar eden milisler peyderpey derdest ettirilmiş ve vaz'ul ceysin yeniden tanzimiyle uğraşmıştır. Mevzi-i asliyi yeniden işgal

¹⁷⁷ BDH-2858-225-33-5.

eden¹⁷⁸ piyadelerimiz tarafından Çermuk Karyesine tasadduk ettikleri düşman keşif kollarından bir Kazak neferini mecruhen esir etmişlerdi. Sabah saat 5 oldu, düşmandan bir alay piyade ve sahra bataryasıyla Masalla Deresi şarkından Harabe Suyunu geçerek Serban ve Norik istikametine yürüdüğü, sağında bir tabur piyadenin Azat'ın Şimalindeki tepede içtima halinde Nizamiyemizin bulunduğu bir tabur piyadesinin dahi Hirbizon'dan Azat istikametine yürümekte diğer bir tabur piyadenin Boğlan cihetine avdet etmekte, ayrıca bir taburun dahi Masalla Köprüsü istikametine gelmekte olduğu ve bir Süvari Alayının dahi Harabe'den Hirbizon'a doğru gittiği görülmüştür. Bu istikamete gelen tabur Masalla Deresi şarkında ileri karakol tertibatı almıştır. Saat 3.30 sonrası Şerafettin Dağları şimalinden sık sık top sesleri işitilmiş, Masalla Telgrafhanesinin kaldırılmış olmasından dolayı Genç ve Oğnut muharebeleri Masalla mıntıkasındaki top seslerinden dolayı anlaşılammış ise de düşmanın mu'tadi vecihle bugün de Oğnut Cephesine taarruz etmiş ihtimalide düşünülerek tedabir alınarak ittihaz edilmek üzere 11 Mayıs 1916'da Çapakçur'a avdet ettim. Yolda tafsilatı atide muharrer Oğnut Muharebesi vukuatını haber alarak Nebiyan (Çapakçur Ovası Mıntıkası) ve Sinsor (Ekinyolu) da bulunan Jandarma Postalarını Çapakçur Boğazına sevk ettiğim gibi Çapakçur'a muvassıl etmede Zabıt yaya ve atlı efrat sevk edip tedbir almaya çalıştım.

8 – 9 Mayıs 1916 muharebe neticesinde düşman Masalla Dere şarkına kadar yanaşmış Melikan Yaylasıyla Ciligöl Tepesine, Oğnut ve Kalecik Karyelerinin bizim elimizde bulunmuş, kendisi için tahrikin ve sağ cenah için tehlikeli bir vaziyet teşkil edemediğinden bu vaziyetin tahsisi için Oğnut cephesinde¹⁷⁹ taarruz etmesi me'mul ve muntazam idi. Bu cepheden diğer cepheye kuvvet götürmek, ihtiyatta bulunan ve süvarilerin suratından istifadeyi daima temin edip terkilerinde dahi nefer taşıyan düşman tahmine göre Masalla Dere Cihetindeki süvari alayıyla bir iki tabur piyadesini ve Cil Topları Şerafettin Dağlarından aşırarak Oğnut cephesine götürmüş ve orda daimi suretle süvari alayıyla birleşerek 10 Mayıs'ta da Oğnut cephesine taarruz edilmiştir.

¹⁷⁸ BDH-2858-225-33-5a.

¹⁷⁹ BDH-2858-225-33-6.

Saat 2 oldu; Düşman kuvveti tahmin edilemeyen muhtelif bir kuvvetle Melikan Yaylası ve Ciligöl Tepesi istikametinden Oğnut şarkına taarruza başlamış, saat 4 itibarıyla düşman kuvvetinin iki tabur piyadesi, iki süvari alayı, iki sahra, iki cil topu ve iki makineli tüfekten ibaret olduğu anlaşıl原因 olarak Ciligöl Tepesiyle, tepenin şimalinde bulunan sırtlardaki kuvvetimiz muntika ihtiyatı tarafından takviye edilmiş ise de saat 5.30 da düşman müfrezenin sağ cenahına şiddetle taarruz edip buradaki kuvveti mevkiyelerinden püskürterek ve Ciligöl Tepesine ikame edilen iki cil topumuzla muntika ihtiyatı mukavemet etmesi üzerine taarruzatın şiddeti kırılmadı. Düşman umumiyeti tanzim edip bir tabur ve piyadesiyle doğrudan doğruya Ciligöl Tepesine 3 bölük süvari ile dahi Melikan Yaylasından Hacıyan'ın şarkındaki sırtlara yürüyerek müfrezenin gerilerine düşmeğe çalıştı. Saat 14 ten sonra zevalde cenahlardan geldiğini gören milis efradı gayri muntazam ve dağınık bir halde karar ettiği gibi bu hal talimgâh taburuna sirayet etmiş bu karışık hali gören düşman taarruzun şiddetini artırmıştı. Müfreze¹⁸⁰ Kumandanıyla zabitanın gösterdikleri tedbiri muharebenin saat 3.45'ten sonraya kadar talimgâh taburundan bir kısmının muntazaman himaye mevzuu olarak toplarla beraber geriye çekmesi te'min edilebilmişti. Düşman Ciligöl Tepesine 5 kilometre kadar garb-ı cenubunda ve Hacıyan Karyesinin şarkındaki sırtlara kadar gelerek bir tabur piyade ve bir alay süvarisiyle orada içtima etmiş ve akşamdan tekrar ileri harekâta bulunmamıştı. Saat 5 sonrasında Guldar'ın şark sırtlarından ilerlemek neticesinde düşmanın çekildiği 200 kadar efradıyla Melikan +Karyesinin garp sırtları işgal edilmişti. Bugün muntikanın Kürük ve Kartallık Tepe cihetinde hiçbir hadise zuhur etmemiş, düşman kuvvetleri bu cenahı temine çalışmış, muharebe merkezi noktasının Oğnut şarkında olduğunu gören bu cephedeki piyade ve süvari kıtaatımız düşman sağ cenahına mukabil taarruz yapmış ve atlılarımız Oğnut'un şark istikametinden giderek, düşman Varto, Hesnavi, Geliyan ve Boğlan istikametine giren telefon merkezimizi tesadüfle beş telefon neferi esir etmiş ve bir telefon makinesiyle bir makineli tüfeği, hayvan ve birçok zabitin eşya ve çamaşırı ele geçirilmiştir. Bu suretle icra edilen tesir de düşmanın taarruzunun şiddeti kırılmış ve Çapakçur Boğazına girmesi kendisi için tehlikeli olacağını bilen düşman taarruzuna sırf nazarla çekilip gitmiştir.¹⁸¹

¹⁸⁰ BDH-2858-225-33-6a.

¹⁸¹ BDH-2858-225-33-7.

9 – Bugün ki muharebede Oğnut Müfrezesinden 9 şehit, 6 mecruh, 6 kayıp vuku bulmuş. 2 at telef olmuş, 49 şarapnel, 50 sandık büyük küçük çaplı cephane sarf edilmiş. Düşman 80 kadar maktul bıraktırılmış ve 150'den ziyade mecruh verdirilmiştir. Milislerden şehit ve mecruh adedi alnamamıştır.

10 – 11 Mayıs 1916 saat 4; düşman bir Piyade Taburu, iki makineli Tüfek ile Masalla mevzi-i asliyes merkezine taarruz edip mevzi-i asliden Dere-i Mazan'ın şimal-ı şarkında bulunan bir büyük tepeyle iki üç tepelyi işgal etmiş, mevzi-i aslinin sathı sol cernahta kalmıştır. (Mezkur tepeler 24 Haziran 1916 tarafımızdan vuku bulan baskınla tekrar istirdat edilmiştir.). 10 mayıs 1916 da icra edilen tedbir ile Masalla mıntıkasına 200 kadar milis gönderildiği gibi Oğnut mıntıkası mevcudu da 600'e baliğ edilmiş, Masalla mıntıkasında derenin bir kısmı, (Dere-i Mazan civarındaki sivri tepe ile bunun şimal ve cenubundaki küçük tepeler müstesna) Oğnut mıntıkasının dahi Çermuk, Melikan, Hacıyan, Aknik(Aynik), Kızılağaç hattı işgal edilmiştir. esirlerin alınan ifadelerinden cephemizde bulunan kuvvetin 22. (66) fırka 261, 262, 263. Piyade alaylarıyla 3. Süvari¹⁸² alayı 4 sahra ve 8 cil topu ve 8 makineli tüfek bulundurduğu anlaşılmıştır.¹⁸³

Çapakçur Müfreze Kumandanı

Kaymakam Osman

2.9. ÇAPAKÇUR HATTINDA CEPHE GERİSİNDE YAŞANAN DİĞER GELİŞMELER

Savaşın başladığı andan itibaren Ermenilerin yoğun faaliyeti Türk ordusunu bir hayli yıpratmaktaydı. Bu nedenle hem ordu hem de yerel halk arasındaki iç savaşı bitirmek adına Ermeni vatandaşlar zorunlu göç ve iskâna tabi tutulmuştu. Türk ordusunun ihtiyaçları ve ikmal maddeleri Eleşkirt, Erzurum, Muş, Erzincan ve Van bölgelerinde sağlanıyor bu bölgelerde de genelde Ermeni çiftçiler faaliyet gösteriyordu. Yine Murat nehri havzası Çapakçur ve Harput bölgesi de önemli bir

¹⁸² BDH-2858-225-33-7a.

¹⁸³ BDH-2858-225-33-8.

ikmal merkeziydi. Tehcir ile Ermeniler bu bölgelerden çıkartılınca haliyle iaşe sorunu başlamıştı. Ruslar sistematik bir şekilde Çapakçur ve Harput hariç neredeyse tüm Doğu Anadolu'yu işgal etmişlerdi. Rus işgalinde bulunan Müslüman halkın yüzde yetmiş beşi buldukları yerden Anadolu'nun iç kesimleri göç etmeye başlamışlardı.¹⁸⁴

Çapakçur Cephe Hattında 7 Mart 1916 itibariyle Boğlan Muş arası, Genç Boğazı işgale uğramıştı, daha sonra 13 Mart 1916 tarihinde Kiğı ve çevresi işgal edilmişti. Mayıs 1916 tarihinden sonra Genç, Boğlan ve Kiğı hattında düşman geri püskürtülmüş, ancak 7 Eylül 1916'da Kiğı tekrar işgal edilmiş, 23 Aralık 1916 günü Kiğı tekrar kurtarılmıştı. Çapakçur Cephesinde 1916 baharında başlayan Rus akınları Bolşevik devrimi ile başlayan Erzincan Mütarekesi sonrası Osmanlı Ordusunun ileri harekâtı ile geri püskürtülmüştü.¹⁸⁵ Böylece 1916 başlarından itibaren kuşatma altında tutukları Kiğı ve Çapakçur hattında II. Ordu ile Gönüllü Milis ve Müfrezelerin yaz ve sonbahar savaşlarından sonra Rusların Harput bölgesine sarkmaları önlediği gibi Harput, Tunceli ve diğer bölgelere göç eden yöre halkı tekrar geri dönmüştü.¹⁸⁶

Birinci Dünya Savaşının başlangıcından sonuna kadar Kafkas cephesinde kayıplar ile ilgili muhtelif bilgiler mevcuttur. Bunlardan birinde 3. Ordunun 175.000 2. Ordudan da 65.000 asker şehit olmuştur. Yaralı askerler ile beraber Kafkas cephesinde kayıp 400.000 askere ulaşmıştır. Ruslar ise cephede 500.000 kadar kayıp vermişti. Türk ordusu bu cephede yaklaşık 800.000 asker, Rus ordusu ise aşağı yukarı 2.000.000 asker göndermişti. Ruslar 1457 subay ve 17715 Osmanlı askerini esir almış, buna mukabil Türklere esir olan Rus sayısı da bunun yarısı kadardı.¹⁸⁷

Kafkas Cephesinde önemli bir mevzuda salgın hastalıklardı. Her iki ordu haricinde yerel halkta bu mücadeleye dâhil olmuştu. Bölgede yoğun kış şartlarından dolayı çok sert ve soğuk bir durum söz konusuydu. Yeterli giyim kuşam ve gıda

¹⁸⁴ W.E.D Allen - Paul Muratoff, age., s. 407.

¹⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni S. 23, Harp Mıntıkaları Şehir ve Kasabaların İşgal İstirdat ve Bombardıman Tarihleri (İtalya, Balkan, Büyük Harp ve İstiklal Mücadelesinde), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1937, s. 32-41.

¹⁸⁶ Mehmet Kaya – Ergün Öz Akçora, "Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve Önemi", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, S.2, İstanbul, 2015, s.16.

¹⁸⁷ Fevzi Çakmak, age., s. 250.251.

sorunları da eklenince salgın hastalıklar yayılmıştı. Erzurum ve Bitlis merkezli yataklı menzil hastaneleri kurulmuş ancak ihtiyaca yeterince cevap verilmemişti.¹⁸⁸

Rahmi Apak hatıratında ;“Kiğı’ya geldiğimizde kasabanın camiinde on beş kadar askerin ölmüş olduğunu ve halk tarafından gasil ve tekfin işlerinin yapılmakta olduğunu gördük. Meğerse bunlar Sarıkamış bozgunundan dönen ve yakalandıkları tifüs hastalığından soğuk ve sefaletten ölen askerler imiş. Bizim askerlere bu manzarayı göstermemek için caminin kapılarını kapattım. Biz sonra Pasinler Ovasında eriyen karlar altında ne kadar cesetler çıkartmıştık.

Pasinler ovasına yerleştikten sonra ilk işimiz Hastalıkla mücadeleye girişmek oldu. Bitleri öldürmek için her gün çamaşırları kaynatıyorduk. Tifüsün başlıca sirayet vasıtası olan bu parazitleri yok edecek D.D.T o zaman mevcut olsaydı yalnız bizim tümenden tifüsten ölen binlerce er ve subayın hayatları kurtulacaktı” demiştir.¹⁸⁹ Bu olay sadece bir tümende yaşanmıştı. Geri kalan ordu birliklerinde durum daha da vahim bir hal almıştı.

1916 yılı Ağustos-Eylül aylarında Çapakçur Cephesinde Kiğı-Karir-Oğnut hattında yapılan şiddetli muharebelerde her iki orduda çok kayıplar vermişti. Rus General Maslofsky Umumi Harpte Kafkas cephesi adlı eserinde Oğnut bölgesinde Rusların 66. Fırka Kumandanı General Saviski’nin ve 4. Kafkas Avcı Tümeninin Komutanı Miralay Kebunitadze’nin hatıratlarında kış aylarında Oğnut-Kiğı hattında yaşanan feci durumu şöyle aktarmıştı “Deniz seviyesinden 2400-3000 metre irtifaındaki mevzide bulunan kıtaatın hal ve vaziyetleri gittikçe fenalaşmaktaydı. Köylüler tarafından bırakılmış ve atılmış olan bütün mevad mahrukat için toplanılmıştı. Yem ve erzakın tevzii kesif karlardan dolayı ziyadesiyle müşkül oluyordu. İlkbaharda vaziyet daha ziyade vahamet peyda etti. Tifüs hastalığı başlamıştı. 1917 senesi martında bu hastalık 262. Piyade Alayında müstevli bir mahiyet aldı. Karlar erimeğe başladıktan sonra erzak sevk ve tevzii daha ziyade müşkülata uğramaktaydı. Vadilerde arabalar ile erzak nakliyatı pek çok suubetlerle kabil olabilmekteydi. Daha ilerilere dağlara hayvanlar ile de götürülmemekte çünkü hayvanlar yuvarlanmakta olduğundan mevzilerin gerilerinde ve arkalarında yapılan

¹⁸⁸ Hüseyin Özlü, agm., s. 392.

¹⁸⁹ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 98.

portlara konulmakta buradan piyade müfrezeleriyle arkada taşınarak götürülmekte idi.

General Kebunitadze; Siperler ve zeminlikler yapıldığı esnada aynı zamanda Erzurum'a yollar inşa edilmekteydi. Fakat bu iş tabiatın muhacevesinde çocuk oyuncuğu kabilinde bir şey oluyordu. Birinci Kanun bidayetinde artık güneş görünmez olmuştu ve muttasıl kar yağıyordu. Güneşi Birinci Kanun nihayetinde 2 gün görebiliştik. Lakin bundan sonrada iki üç hafta yine mütemadiyen kar yağmaktaydı. Bütün yollar kâmilan kar altında kalmış ve kardan yolların tathiri ize imkânsız olmuştu. Zira tathir edilen kısım akabinde yine karlar ile dolmaktaydı. 1917 Şubatında fırka Erzurum'a gidiyordu. Karir ve Şeytan Dağ namında iki geçidi geçmek lazım geliyordu. Şeytan dağlarının cenup eteklerinden çıkıldığı esnada güneşli ve sükûnetli idi. Fakat geçidin yüksek noktası geçilerek aşağıya doğru inilmeğe başlandığı zaman Şeytan dağlarının şimal yamaçları üzerinde yarım verstlik(fersah) bir mesafede her şey birdenbire değişti. Kar yolda 8 ila 10 metre irtifaında bir duvar halinde bulunmakta ve şiddetli bir rüzgâr ve tipi hükümferma olmaktaydı. 15- 20 adım ilerisi görünmemekteydi. Efkaf tevakkuf ederek yolu tathire çalışmakta karlar içinde kalarak bürudetten donmakta idiler. Erzurum'a hareketten evvel bulunduğumuz mevzilerdeki vaziyet tarif ve tasvir edilemeyecek derecelerde müşküldü. Sabahları ekseriya zeminliğin kapısını açmak yığılmış olan karın kesretinde kabil olmamaktaydı. Çünkü zeminlik tepesine kadar kar içinde kalmıştı. Bu kar yığınlarını kaldırmak için çok uğraşmak gerekiyordu. Mevzilere erzak ve yem vermek kabil olmadığından vaziyet pek fena idi. Eşek ve köpek eti yenilmekteydi. Beygirler birbirinin kuyruk ve yelelerini yemekteydiler. Efrada 1-2 funt 250 gram un ve hayvanata 550 gram arpa veriliyordu. Et ve konserve katiyen mevcut değildi. Nakliye arabaları karlar içinde kalmıştı. Plaston kıtaatından 45 kişili bir eratın birliklerine giderken yolda donduklarını, yine kulağında telefon borusu olduğu halde öylece donmuş kalmış olan telefon efradı görülmüştü. Bütün bunlar tahammülfersa şeyler olduğu halde hiç şikâyet sesi duyulmamıştır".¹⁹⁰ demiştir. 1916-1917 kış aylarında Rus birlikleri Bingöl Havalisinde perişan olmuşlardı.

Sarıkamış hadisesiyle 3. Ordu kuvvetleri kış şartlarına yenik düşmüş, soğuk havaların etkisi ile on binlerce asker telef olmuştu. Ancak geri kalan birliklerde de bu

¹⁹⁰ Maslofsky, age., s. 494-496.

defa Tifüs hastalığı yayılmıştı. Nitekim 13 Şubat 1915 tarihinde 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa tifüs hastalığına yakalana yakalanarak vefat etmişti.¹⁹¹

Genelkurmay Askeri arşiv belgelerine göre 1914-1918 yıllarında meydana gelen Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin savaştığı cephelerde sadece Hastalıktan ölen asker kayıpları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Kafkas Cephesinde yoğun kış şartları yanında yeterli düzeyde giyim kuşam malzemelerinin olmaması yine iaşe yetersizliği ve yine gerekli sıhhi malzemenin olmaması Osmanlı Ordu birlikleri ve Müfrezeleri perişan etmişti.

Hastane Kayıtlarına Göre Osmanlı Askeri Kayıpları 1914-1918¹⁹²

Cephe	Yatan Hastalar	Yatan Yaralılar	Hastalıktan Ölenler	Yaralıdan Ölenler	Şehitler
Kafkas Cephesi 3.Ordu	628,953	60,983	116,290	2,968	
Çapakçur Cephesi 2.Ordu	377,316	41,754	67,414		
Irak Cephesi 6.Ordu	217,609	41,133	33,247	5,939	
Suriye Cephesi 4.Ordu	788,135	44,449	65,205	1,823	
Çanakkale Cephesi	354,634	343,648	44,407	7,756	56,127
Galiçya Cephesi	7,115	10,326	124	522	3,859
Romanya Cephesi	17,511	13,106	809	681	2,132
Karadeniz Boğazı	18,525	29	615	3	1
Makedonya Cephesi	4,804	376	671	82	105
Hicaz Zayıatı	8,571	36	1,166	9	
Asir Zayıatı	4,176		218		
Yemen Zayıatı	4,162	392	630	58	16
Toplam	2.431.511	556,233	330,796	19,841	62,240

¹⁹¹ Yüksel Nizamoglu, "1918 Yılında 3. Ordunun Kafkas Cephesindeki İleri Harekâtı ve Sonuçları", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı*, Çanakkale, 2015, s. 392.

¹⁹² Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 139.

Sonuç olarak 1914-1918 birinci dünya savaşında tüm cephelerde hastalığa yakalanıp ölenlerin sayısı savaşarak ölenlerin sayısından çok fazla olduğu tek ülke Osmanlı olmuştu. Savaşta asker veya görevli olarak katılanların üçte biri hastalıktan büyük bir bölümü de olumsuz iklim şartlarından ölmüştü.¹⁹³

¹⁹³ Hikmet Özdemir, age., s. 152.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. ERMENİ TEHCİRİ VE KÜRT AŞİRETLERİNİN GÖÇ VE İSKÂNİ

1877-78 Osmanlı-Rus Harbinden sonra Osmanlı Devletinde Müslüman ve Ermeni tebaa arasında yoğun bir çatışma söz konusu olmuştu. Özellikle Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Kafkas cephesinde bu çatışmalar doruk noktasına ulaşmıştı. Doğuda Kafkas cephesinde iki türlü savaş yaşanmaktaydı. Birincisi Osmanlı Rus birlikleri arasındaki, diğeri ise Müslüman Kürtler ve Türklerin Ermeniler ile olan iç savaşıydı. 1914-1918 yılları arasında bu bölgede yaşananlar sivil ve askeri kayıplar bakımından insanlık tarihinin en feci savaşlarından biri olmuştu. Osmanlı Devletinin güçsüzlüğü ile bölgede otoriteyi sağlayamaması, Rusya'nın emperyalist politikaları, Avrupalı güçlerin Ermenilere kışkırtıcı desteklerde bulunması bölgenin karışmasına neden olmuş bunun sonucunda yoğun bir tahribat meydana gelmişti. Bu süreçte Doğu Anadolu'da Van, Muş, Bitlis, Erzurum, Ağrı, Kars, vs. bölgeler harabeye dönmüş yüz binlerce insan ölmüş milyonları bulan göç hareketleri başlamıştı.¹⁹⁴

1912-1913 Balkan Savaşları Osmanlı Devletinin yenilgisi ile sonuçlanmıştı. Bu yenilgi ile Osmanlı Devletinin Balkanlar üzerinde hiçbir hakkı kalmadığı bu durum aynı zamanda Avrupa nezdinde Osmanlı Devletinin prestijini altüst etmişti. Balkan uluslarının elde ettiği bağımsızlık başarısı ile Osmanlı Devleti tabiiyeti altında yaşayan Ermeniler heyecanlanmıştı. Yaşanan gelişmeleri yakından takip eden V.Kevork önderliğinde Ermeni ileri gelenler Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daskov ile görüşmüşlerdi. Görüşmede Rusya'nın "*Türkiye Ermenistan'ı ve Ermenileri himayesi altına almasını İsa adına rica ederiz*" demişlerdi. Bu istek Rusya'da geniş yankı bulmuş bunun üzerine 12 Kasım 1912'de Osmanlı Devletine nota verilmişti. Verilen notada Ermenilerin Rusya ile bütünleşmek istedikleri belirtilmiş ayrıca Türkiye'de ki Ermenilere derhal acil ıslahat yapılması istenmişti. Yine bu notaya İngiltere, Fransa ve Almanya'da destek verince 8 Şubat 1914'te Rusya ve Osmanlı Devletleri Ermeniler için "Islahat Planını" içeren Yeniköy Antlaşmasını imzalamışlardı. Bu antlaşma ile Erzurum, Van, Bitlis, Harput,

¹⁹⁴ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı 1821-1922*, Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 189.

Diyarbakır, Sivas ve Trabzon illerinde ıslahat yapılmaya karar verilmiş ve adeta buralar Ermenilere bırakılmıştı.¹⁹⁵

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan İstanbul'da bulunan Büyük devletlerin büyükelçilerine Rusların desteği ile gizli bir şekilde iletişime geçerek, Yeniköy Antlaşmasıyla vaat edilen 6 ilin tek bir Avrupalı vali tarafından yönetilmesi, Osmanlı Hükümetine bağlı olmaması, bütün iş ve işlemlerde bağımsız olması, yerel meclislerde Müslüman ve Ermenilerin sayılarının eşit yapılması gibi isteklerde bulunulmuştu.¹⁹⁶

Bu gelişmelerden sonra özellikle Birinci Dünya Savaşının başlaması ve Osmanlı Devletinin Rusya'nın karşısında savaşa girmesiyle, 1914-1916 yılları arasında Rusya Anadolu'da bulunan tüm Ermenileri kışkırtarak harekete geçirmişti.

8 Şubat 1914 tarihine imzalanan Yeniköy Antlaşmasıyla yapılması düşünülen Islahat Reformları bir neticeye bağlanamamıştı. Osmanlı Hükümeti 3 Ağustos 1914 tarihinde Genel Seferberlik ilan edince Ermenilere yönelik reform ve ıslahat sözü vererek buldukları bölgelerde Osmanlı kuvvetlerine destek vermeleri veya tarafsız kalmaları istenmişti. Bu söze itibar etmeyen Ermeniler balkan savaşları ile başlayan bağımsızlık hevesleri ile Osmanlı Devletine başkaldırmışlardı. Özellikle Kafkas Cephesinde Rusya'nın desteği ve Ermeni ileri gelenlerin teşviki ile Ermeni halkı gönüllü müfrezeler kurarak Rus ordusuna dâhil olmuşlardı.¹⁹⁷

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından beri bir takım oluşumlar içerisinde olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni Hınçak, Taşnaksutyun, Varagazmiyal Hınçak ve Ramgavar temsilcileri İstanbul Patrikhanesinden rahip Gabriel Cevahirciyan başkanlığında Galata'da ki Ermeni okulunda bir araya gelip karar almışlardı. Alınan kararda savaş başladığında sözde Osmanlıya sadık kalınacağı, ama gizliden gizliye isyan hareketlerine başlanıp Rus kuvvetlerine destek sağlanması belirlenmişti.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Erdal Açıkses - Ebru Güher, "Birinci Dünya Savaşı Ve Sonrasında Kafkas Cephesinde Rusların Ermeni Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 223, 2016. s. 83.

¹⁹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, age, s. 140.

¹⁹⁷ Firdes Temizgüney, *Emval-ı Metruke Meselesi 1915-1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 21.

¹⁹⁸ Ahmet Gülenç, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri", *Uluslar Arası Birinci Dünya Savaşının 100. Yıl Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 286-287.

3 Ağustos 1914'e Osmanlı Devletinin seferberlik ilanı ile beraber Ermeni milliyetçileri savaşı fırsat bilerek Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devletinin kurulması gerektiği propagandasını yapmaya başlamıştı. Bu olasılığı da Rusların zafer kazanmalarına bağlamışlardı. Ruslarında bu yöndeki emelleri Ermenilere cesaret vermişti. Bundan dolayı birkaç bin Ermeni Rus ordusuna katılmıştı. Yine bir kısım Ermeni Osmanlı ordusundan firar edip terör faaliyetlerine başlamıştı. Bu durumdan dolayı Osmanlı ordusu harekât alanındaki bazı bölgelerde kısmi tehcir faaliyetlerini başlatmıştı.¹⁹⁹

2 Kasım 1914 tarihi itibarıyla başlayan Rus saldırıları 1915 başlarına kadar sürekli artmış, Osmanlı ordusu bu ilk saldırılar karşısında perişan olmuştu. Gerek Ruslar ve Ermeniler ve gerekse iklim koşulları karşısında ordunun dörtte üçü neredeyse yok olmuştu. Askeri kayıpların yanı sıra sivil halktan da iç savaştan dolayı büyük kayıplar verilmişti. Baskının şiddeti artınca bölgedeki Kürt Aşiretler ve diğer Müslüman unsurlar göç etmek zorunda kalmışlardı. Bölgede dağıntık bulunan Ermeniler toparlanarak müfrezeler halinde Rus ordularının öncü birlikleri halinde Müslüman halka büyük zararlar vermişlerdi. Savaşın başlangıcı ile Kars'tan itibaren Beyazıt, Van, Bitlis ve Muş bölgelerinde yoğunlaşmışlardı. Bu işgalin batı kısımlarına sarkmaması, ordu birliklerinin iç savaş ile oyalanmaması için ve bölgedeki Kürt Aşiret mensupları Ermenilere yönelik baskılarını bertaraf edip Rus kuvvetlerini geri püskürtmek amacıyla Ermeni vatandaşları zorunlu göçe tabi tutan kanun çıkartılmıştı. Ermenilerin çıkartılmaya başlandığı 1915 Mayıs ayından 1916 Mayıs ayına kadar Rus saldırıları daha da fazla artmıştı. Böylece Ruslar Erzurum, Bitlis, Muş'tan Çapakçur-Oğnut-Kiğı hattına dayanmışlardı.²⁰⁰

Kasım 1914 tarihinde 3. Ordunun Rus saldırılarına karşılık vermeye başladığı andan itibaren gönüllü Ermeni birlikleri doğrudan Rus üniforması giyerek Rus ordusuna katılmışlardı. Bunların sayısı 80.000 ila 130.000 olduğu Rus belgelerinden teyit edilmişti. Böylece gönüllü Ermeni taburları veya birlikleri ilk hedef olarak Van, Erzurum ve Siirt vilayetlerini Osmanlıdan arındırarak kurtarılmış bölgeler elde etmeyi amaçlamışlardı. Bundan dolayı 1914, 1915 ve 1916 yılı faaliyetleri hep bu

¹⁹⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 175.

²⁰⁰ Justin McCarthy, age., s. 193.

yönde olmuştu. 1915-1916 yılından itibaren bu vilayetlere ermeni işgali altında girilmişti.²⁰¹

Özellikle Sarıkamış hadisesiyle Osmanlı 3.Ordusu ve bölgedeki yerel güçler perişan olmuş, Ermeni ve Ruslar Osmanlının güç yitirmesini fırsat bilerek Müslüman halk üzerinde çok daha şiddetli bir baskı uygulamaya başlamışlardı. Van bölgesinde Ermeniler Rus ordusunun desteği ile topyekûn isyan harekâtı başlatmış sivil halka karşı katliam gerçekleştirmişlerdi²⁰².

15 Mayıs 1915 itibari ile General Nazarbekof komutasındaki 6. ve 7. Kafkas Avcı Taburu ve 8. Kafkas Alayı, 4. Koban Plaston Livası, 19. ve 20. Taburlar, 2. Kafkas Avcı Taburu, 1. ve 2. Bataryalar, 10 Tabur Kazak, 12 top ve Gönüllü Ermeni Müfrezelerinden oluşan güçlü bir ordu ile Van mıntkasına saldırmıştı. Van'da Halil Bey komutasındaki Türk birlikleri yerel halk ile Rus saldırılarına karşı duramamış ve birkaç günde Rus ve Ermeniler tüm Van bölgesini işgal etmişlerdi.²⁰³

Van'da başlattıkları bu harekât Bitlis, Muş, Erzurum ve Harput hattına doğru ilerletilmeye başlatılınca gerek halkın ve gerekse ordu birliklerinin harekât alanını açmak için Meclis-i Vükelaca Ermenilere yönelik tehcir kanununu çıkartılması zorunlu hale gelmişti.²⁰⁴ 30 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükelaca alınan tehcir kararında düşmanla işbirliği yapan masum halka zarar veren ve isyan çıkaran Ermenilerin harp harekât alanından uzaklaştırılarak Musul, Zor, Halep ve Suriye'de belirlenen bölgelere nakledilmesi istenmişti.

Yine karar da harp mahallinde Ermenilerin Osmanlı ordusunun harekâtı için gerekli erzak, iaşe ve mühimmatın nakline engel olduğu belirtilmiş ayrıca bölgedeki Müslüman ahali ile çatışmaların yaşanmasını engellemek için bir tedbir alınması gerektiği vurgulanmıştı. Bu karardan sonra Erzurum, Van, Bitlis vs. yerlerde Ermeni halkı zorunlu göç ve iskâna tabi tutulmuştu. Yine alınan kararda Ermenilerin sağ salim varacakları yere intikali, ihtiyaçlarının giderilmesi güven ve huzur içinde yaşamaları emredilmişti.²⁰⁵ Bakanlar Kurulunca imzalan tehcir kararı 30 Mayıs 1915

²⁰¹ Taha Akyol, *Ortak Acı 1915 Türkler Ve Ermeniler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 63-64.

²⁰² Ergün Öz, Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıların 1896-1916*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 2007, s. 139-205.

²⁰³ Maslofsky, age., s. 194-204.

²⁰⁴ Firdes Temizgüney, age., s. 23.

²⁰⁵ BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, Ankara, 2007, s. 155.

tarihinde hükümetin resmi yayın organı olan Takvim-i Vekayi gazetesinde yayımlanarak resmen yürürlüğü sokulmuştu.²⁰⁶

Ermeni Tehciri Kanununun çıkartılmasının bir diğer önemli nedeni ise 26 Nisan 1916 tarihinde İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devletinin Arap eyaletleri ve Doğu Anadolu bölgelerinde paylaşımını da içeren gizli Skyes-Picot antlaşması imzalanmıştı. Bu gizli antlaşma daha sonra Rusya'nın onayına sunulmuş Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesinin bir bölümünde bağımsız Ermenistan Devletinin kurulması amaçlanmıştı.²⁰⁷

Tehcir Kanununun çıkarılmasıyla beraber Çapakçur hattında özellikle Kiğı bölgesindeki Ermenilerin bir kargaşalık çıkartmalarından korkulmuştu. Bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Kiğılı Mithat Turanlı ve Yazıcı oğullarından Ziya Beyin tertibi ile Kiğı'da gizli bir yapılanma ile durum tespiti yapılmıştı. 1915 yazında Erzurum'dan gelen bir Seyyar Jandarma Bölüğü ile Kiğı'da ki Ermeni Mahallesi sarılmıştı. Kiğı'da görev yapan Hasan Şenol emrindeki askerler ile Ermeni Rahip Bisak ve ileri gelenleri yakalamış ve bunlara 24 saatte hazırlanarak göç etmelerini söylemişti. İki gün içinde tüm Ermeniler toplatılmış ve Palu'ya sevk edilmişlerdi. Tehcir günü birçok Ermeni kaçmak teşebbüsü yüzünden Kiğı'nın altında bulunan Sığank Köprüsünde öldürülmüş diğerleri Jandarma eşliğinde göç ettirilmişti. 1916 başlarında Erzurum'un işgali ile Varto ve Hınıs hattı da Rusların işgaline girince Kiğı-Karir ve Oğnut hattı iki ordu arasında hat olmuştu. Bundan dolayı Kiğı halkının büyük bölümü hükümetin emri ile Harput ve Malatya yörelerine göç etmeye başlamışlardı. Bu göç harekâtıyla beraber Kiğı'da bulunan idare teşkilat bir süreliğine Şamani Köyüne nakledildi. 1918 Mondros Mütarekesinden sonra Hükümet Konağı tekrar Kiğı'ya nakledildi²⁰⁸

Haziran 1916 tarihi itibari ile 2. Ordu birlikleri neredeyse tümü doğu cephesine nakledilmişti. Bu sırada 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa tehcir ve Kürt aşiret göçü için hatıratında; "*Cepheye vardığımda büyük ölçüde Ermeni göçü bitmişti. Münferit bazı istenmeyen hareketler bilirse büyük bir içtenlikle engellemeye çalışıyordum. Fakat hükümet tarafından memleketleri istilaya uğrayıp*

²⁰⁶ Taha Akyol, age., s. 74.

²⁰⁷ Tuncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2000, S. 49, s. 515.

²⁰⁸ Mehmet Sadık Yiğitbaş, age., s. 150-159.

bu taraflara göç ve iltica etmiş olan Kürt aşiretlerinin batı vilayetlerine gönderilmesine teşebbüs olunmuştu ki bunun da büyük ölümlere ve başka türlü zararlı olaylara sebebiyet vermesi düşünülebilirdi. Dolayısıyla Kürt aşiretlerinden süvari teşkil edeceğimi öne sürerek elimden geldiği kadar bu göçün engellenmesine çalıştım. Bu sayede aşiretler yakınlardaki bazı boş arazilere yerleştirerek bir ikisinden de oldukça faydalı ve değerli süvari kıtaları kurulabilirdi. Bu muamelenin manen ve diğer suretlerle de iyi etkileri görüldü...” diyerek bölgede nizami ordu birlikleri yanı sıra özellikle Çapakçur cephesinde Kürt aşiretlerinden önemli miktarda gönüllü oluşturmuştu. Bu sayede Çapakçur-Dersim hattında önemli kazanımlar elde edilmişti.²⁰⁹

Balkan savaşlarından sonra Avrupalı devletler ve Rusya'nın Osmanlı devletine yönelik uluslar arası mecrada kullandıkları Ermeni meselesi günümüze kadar halen tartışılmaktadır. 1914 yılında Osmanlı Dâhiliye Nezaretince yapılan sayım tutanağında Osmanlı Devleti vatandaşı konumunda 1.294.851 Ermeni'nin yaşadığı tespit edilmişti. 1915 yılında zorunlu göçe tabi tutulanların sayısı çeşitli kaynaklarda 736.000 - 872.000 olarak belirlenmiştir. Bunların bir kısmı kendi istekleri ile yurt dışına çıkmıştı. Cemiyet-i Akvamın kayıtlarına göre 400.000 Ermeni'nin Ermenistan'a, 40.000 kişinin de İran'a göç ettiği belirtilmişti. Yine 21.09.1929 tarihi Cemiyet-i Akvam resmi gazetesinde Türkiye'ye karşı savaşta ölen Ermeni sayısı 200.000'dir. Osmanlı Arşiv belgelerinde hasatlık, açlık ve eşkıya saldırısı sonucu ölen ermeni sayısı 56.000 civarındadır. Yine göçler sırasında Ermenilere saldıran 1397 kişi Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerince idam edilmiş veya hapsedilmiştir. Ayrıca Prof. Justin McCarthy'nin tespitlerine göre 1912-1922 tarih aralığında Doğu Vilayetlerinde Rus ve Ermeniler tarafından öldürülen Müslüman sayısı 1.189.132 olarak belirtilmişti.²¹⁰

Birinci Dünya Harbinin başladığı 1914 sonbaharı ve 1915 yılı sonlarına doğru zorunlu göç ve iskâna tabi tutulan Ermeni vatandaşların toplamı 500 bin civarındaydı. Buna mukabil 1916-1917 yıllarında Rus işgaliyle beraber güney Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinden Anadolu iç ve batı kısımlarına göç etmek zorunda kalan Müslüman ahalinin sayısı 1 milyondan fazlaydı. Bu rakamlar ile

²⁰⁹ Ahmet İzzet Paşa, age., s. 278.

²¹⁰ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, "Birinci Dünya Harbindeki Türk Ve Ermeni Kayıpları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, 2017, s. 4-7.

Kafkasya, Çapakçur(Bingöl), Irak ve Suriye gibi savaş alanlarında savaş boyunca Hıristiyan ve Müslüman 1,5 milyon sivil insanın hareket halinde olduğunu göstermiştir. Yine askere alınan siviller ile karşı tarafın askerlerini eklediğimizde toplamda yaklaşık 4 milyon insanın sivil muhacirlik faaliyetleri ile karıştığından doğu cephesi coğrafyasında salgın hastalıkların yaygınlaşması kaçınılmaz olmuştur.²¹¹

3.2. MART 1916 DERSİM SORUNU

Kafkas cephesinin açılmasından beri Dersim bölgesinde 3.Orduya bir fiil destek sağlanmamıştı. 1915 yılı içerisinde Rus ve Ermeni kuvvetlerin Dersim ile irtibat kurulması Çapakçur hattının Şubat- Mart aylarında tahkimi ile kapatılmıştı. Ancak Ruslardan yoğun destek alan Ermeni komitacılar Dersime dağılarak bir kısım halkı hükümete karşı ayaklandırmışlardı.

8 Mart 1916 tarihinde Ermenilerinde desteği ile Balabanlı, Kureyşanlı ve Koçuşağı aşiretleri isyan başlatıp Mazgirt, Nazımiye, Hozat, Pertek ve Çarsancak beldelerini tehdit etmişlerdi.²¹² 1916 Şubat ayı itibari ile Erzurum'un Rusların işgaline girmesi Kafkas Cephe Harekât planında bir dizi değişikliğe neden olmuştu. Osmanlı Ordusu yeni harekât planı çerçevesinde hazırlıklarını yaparken Erzincan Harput arasındaki dağlık Dersim havalisinde talan ve yağma yapmak suretiyle çok ciddi bir eşkıyalık faaliyeti başlamış ve giderek büyümüşü. Yine eşkıyalık yanında Osmanlı kuvvetlerine karşı da bir isyan başlatmışlardı. Bu durum Osmanlı 3. Ordusunun taarruz planlarını sekteye uğratmış bu amaçla yerel güçler ve Seyyar Jandarma Birliklerine ek olarak 13. Piyade Alayı buraya sevke karar verilmişti.²¹³

29 Mart 1916 tarihinde Dersim bölgesinde isyan eden asiler Kiğı bölgesi Peri Suyu havzasından Palu bölgesini hedef alarak tahribat ve yağma faaliyetleriyle ilerlemişlerdi. Dersim hadisesi patlak verince Çapakçur Müfrezesi haricinde Diyarbakır, Lice, Harput ve Palu bölgelerinden teşkil edilen müfrezeler ile bu isyana karşı harekât başlatılmıştı. 3 Nisan 1916 günü ilk çatışmalar yapılmış asilerden 100 kişi öldürülmüşü. Bir kısmı esir edilmiş, geriye kalanlarda Peri suyu kuzeyine

²¹¹ Hikmet Özdemir, age., s. 140-141.

²¹² Fevzi Çakmak, age., s. 232.

²¹³ Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev. Kaymakam Hakkı, 79 Numaralı Askeri Mecmua, S. 20, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul, 1913, s. 87.

atılmıştı. Böylece Palu'nun 30 kilometre kuzeyi, Çapakçur merkezinin 50 kilometre batısında Karakoçan-Golan hattı emniyete alınmıştı.²¹⁴

İlk etapta bunlara karşı mahalli jandarma birlikleri ile Harput Seyyar Jandarma ve süvarilerden ikişer taburdan oluşan Harput Kuvve-i Seferiye teşkil edilmişti. Bu arada Kiğı ileri gelenleri de 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya bağlılıklarını bildirerek isyana karşı çıkmışlardı. Kiğı'dan oluşturulan bir heyet bölgeye isyanın durdurulması için gönderilmişti. 16. Kolordunun bölgeye yerleşmesinden sonra Dersim hadisesi Mustafa Kemal'e bırakılmıştı. 30 Mart 1916 tarihi itibarı ile Galatalı Yarbay Şevket Paşa Diyarbakır, Elazığ ve Kiğı bölgesindeki milislerin yanı sıra 13. Piyade tümeni ile isyanı büyük ölçüde bastırılmış, isyancıların Kiğı-Palu hattına sarkması önlenmişti.²¹⁵

1916 Mart ayında Dersim'de başlayan bu hadise üzerine Başkomutanlık Vekâletince 3. Ordu Komutanına Dersim'e harekât emri verilmişti. Ancak 2. Ordunun bölgeye intikali ile mevzu hakkında 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'dan görüş alınmıştı. Ahmet İzzet Paşa Çapakçur hattının Ruslarca işgali ve yaşanan hadiselerden ötürü Dersim'e büyük bir harekâtın yapılmasının doğru olamayacağı mümkün mertebe sulh yolu ile bu hadisenin çözülmesi gerektiğini beyan etmişti.²¹⁶ Bu amaçla Mayıs-Haziran 1916 tarihinde 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Gazik Köyünde karargâhını kurduktan sonra Yarbay Şevki Paşa'nın harekâtına ek olarak Karir Hormek Aşiret Reisi Küçük Ağa'yı ve beraberindeki heyeti Dersim'e göndermişti. Küçük Ağa bir ay içerisinde Dersim'den 24 aşiret ağasını yanına alarak Gazik'te bulunan Ahmet İzzet Paşa'ya getirmişti. Bu buluşma sonucunda aşiretlerin tümü hükümete bağlılıklarını bildirmişlerdi. Ahmet İzzet Paşa burada başta Küçük Ağa olmak üzere tüm aşiret ağalarına sadakat nişanı taltif etmiş ve bölgelerine göndermişti. Böylece Dersim ve Pülümür hattında kuvvetli bir cephe oluşturulmuştu.²¹⁷

Çapakçur Cephesinde 2. Ordu Rusları durdurmuş hatta Ruslar geri çekilmeye başlamışlardı. 1917 yılı içerisinde 2. Ordu birlikleri halen Harput-Çapakçur ve Muş ekseninde faaliyeteydi. Ancak 1916 itibarıyla 2. ve 3. Ordu kuvvetlerine destek veren

²¹⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C. II, age., s. 58.*

²¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C.2, age., s. 214-215. ; Fevzi Çakmak, age., s. 151.*

²¹⁶ Ahmet İzzet Paşa, age., s. 272.

²¹⁷ Mehmet Şerif Fırat, age., s. 180.

Dersim halkı 1917 yılından sonra Rusların teşviki ile tekrar Türk ordularına karşı saldırılara başlamışlardı. Bu karışıklık ve korku içerisinde Ahmet İzzet Paşa Ordu birliklerini Dersim ve Bingöl dağlarından indirerek Diyarbakır ve Harput üslerinde toplamaya başlamıştı. 5. Tümen Bitlis, 8. Tümen Muş, 4. Kolordu Çapakçur Oğnut ve Boğlan, 2. Kolorduda Kiğı hattına yerleştirilmişti.²¹⁸

3.3. ERZİNCAN MÜTAREKESİ VE SAVAŞIN SONU

1916 Yılından itibaren Rusya tüm cephelerde ağır kayıplar vermeye başlamıştı. Bundan dolayı gerek askeriye gerekse de halk sefaletine mahkûm olmuştu. Çanakkale savaşlarının kaybedilmesi ile Rusya'ya bir türlü yardım ulaştırılamamıştı. Bundan dolayı asker ve halkta çarlık Rus yönetimine karşı amansız bir memnuniyetsizlik başlamıştı. 1917 yılı şubat ayından itibaren halk harekete geçmiş muhalifler hükümetin çekilmesini talep etmişlerdi. Nihayet Ekim 1917 tarihinde Rusya'da ihtilal gerçekleşmiş Kerenski hükümeti kurmuştu. Ancak 14 Kasım 1917 tarihinde Bolşevikler bir darbe ile iktidarı ele geçirmiş Çarlık devrini kapatmışlardı. Ruslar kendi iç işlerini düzene sokmak adına tüm cephelerden geri çekilmeye başlamıştı. İtilaf bloğu bu durum karşısında ABD'nin 6 Nisan 1917 savaşa katılmasından dolayı çokta ilgili durmamışlardı. Ancak Osmanlı ile yapılacak bir antlaşmada itilaf bloğunun aleyhine bir karar alınmaması şart koşulmuş ve Rusya tarafından kabul görülmüştü.²¹⁹

1917 Şubatından itibaren Rusya'da patlak veren ihtilal süreci ile Rusya cephelerde savaş motivasyonunu kaybetmeye başlamıştı. Özellikle Kafkas cephesinde muharebe imkânı kalmamıştı. Aynı şekilde Türk 2. ve 3. Orduları ve yerel milis alayları da gerek silah, gerek iaşe bakımından elverişsiz bir durumdaydı. Rusya'da çıkan ihtilal Türk ordularını ve halkı ziyadesiyle memnun etmişti. Savaşın nihayete erdiği görülmekteydi. Bu fırsattan istifade ile 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Rus tarafına mütareke önerisinde bulunmuştu. Mütareke önerisi ilk etapta Rus muhataplarca kabul görmemiş, ancak ihtilal süreci derinleştikçe bir sulh yapılması gündeme gelmişti. Ekim 1917 Bolşevik devrimi ile doğudaki Rus 1. ve 4. Kolordular çekilmiş, 2. ve 4. Kolordularda ağırlıkları toplayıp Aralık ayında çekilme süreci

²¹⁸ W.E.D Allen - Paul Muratoff, age., s. 408.

²¹⁹ Ercüment Kuran, agm., s. 198-199.

başlatmışlardı. İç işlerinde sürekli sıkıntı yaşayan Rusya cephelerinde de olumsuzluklar yaşamaya başlayınca sulh teklifini kabul etmiş ve 5 Aralık itibari ile Brest-Litovsk'ta savaşı durduran mütarekeyi imzalamıştı.²²⁰

Brest – Litovsk mütarekesinden sonra Vehip Paşa Rus General Perjevalski'ye genel bir barış teklifinde bulunmuştu. Her iki tarafta gerekli şartların oluşması için bir müddet beklemişti. Böylece 15 Aralık 1917 tarihinde Rus ve Türk delegeler Erzincan Refahiye'de buluşmuştu. Türk tarafında 3. Ordu Kurmay Albay'ı Ömer Lütfi, I. Harekât Şubesi Müdürü Hüsrev Bey ve 3. Ordu Tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey katılmıştı. Rus tarafından da delege başkanlığını Kafkas orduları komutanı General Vişinki katılmıştı. Yapılan görüşmeler sonucunda 18 Aralık 1917 tarihinde Kafkas Cephesindeki savaşı bitiren ve sulh getiren Erzincan Mütarekesi imzalanmıştı. Mütareke ile Rus kuvvetleri doğu Anadolu, Karadeniz, Kafkasya ve İran'dan çekilmişti. Karşılık olarak ordular başka cephelere kaydırılmayacaktı. İngilizlerin isteği ile Türk birlikleri özellikle Mezopotamya havalisine kesinlikle gönderilmeyecekti. Böylece Rusya deniz, kara ve hava operasyonlarını sonlandırmıştı.²²¹

18 Aralık 1917 tarihinde Ruslar ile Türk 2. ve 3. Orduları arasındaki ateşkes hattı şu şekilde belirlenmişti; Donanma kuvvetleri kıyıya yaklaşmayacak, **Karadeniz** sahilinden başlamak suretiyle Tunceli Kırandağ-Munzur, Katırtepe, Mercan Dağları, Karacakale, Pülümür, Kiğı, Erik Dağı, Sağnis, Oğnut, Şerafettin Dağları, Boğlan, Murat Nehri, Kartakom, Azakpert, 5. Tümen hattı, Van Gölü güneyi ve Cölemerik ateşkes hattı olarak belirlenmişti.²²²

1916 başlarından itibaren Erzurum-Muş-Bitlis Rus kuvvetlerince işgal edilmişti. Mart 1916 itibari ile Ruslar Çapakçur Hattına dayanmışlardı. Ancak 2. Ordu birliklerinin bölgeye intikali ve bölge halkından oluşturulan Müfrezeler ve aşiret alaylarının üstün performansı sayesinde Rus kuvvetleri Çapakçur-Kiğı hattını geçememişlerdi. Temmuz- Eylül 1916 tarihlerinde tüm Çapakçur Hattında yoğun muharebeler yapılmış gerek çarpışmalarda ve gerekse de ağır kış şartları ve salgın hastalıklar nedeniyle her iki tarafta perişan olmuştu. Rusya tarafından Çapakçur

²²⁰Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", <http://dergiler.ankara.edu.tr>, s. 208-216.

²²¹ Nurcan Yavuz, agm., s. 216-223.

²²² Fevzi Çakmak, age., s. 237.

hattının geçilemeyeceği anlaşılmıştı. Bu nedenle 1917 başlarında Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleriyle geri çekilme planları yapılmaya başlanmıştı. Bu amaçla 15 Aralık Erzincan Mütarekesiyle bir aylık bir ateşkes ardından Çapakçur Hattındaki savaşlar sona ermiş, 3 Mart 1918 Brest-Litowsk antlaşmasıyla Kafkas Cephesi her iki devlet açısından kapanmıştı.²²³

Kafkas cephesinde Ruslar ile yapılan bu mütarekeden sonra Osmanlı neredeyse tüm cephelerden çekilmişti. Zira ittifak grubu da pes etmişti. Böylece savaş Osmanlı İmparatorluğunun bölünmesi ve Osmanlının Arap eyaletlerinin İngiltere ve Fransa tarafından fiili işgali ile tamamlanmıştı. Bundan sonra Ortadoğu da İngiliz ve Fransız manda/sömürgeci yönetimleri başlamıştı. Osmanlı kadroları da Anadolu'ya sıkışmış ve yeni bir mücadele ile Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş sürecine geçmişti.²²⁴

1919 yılında Resmi olarak yapılan bir araştırma sonucunda Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbinde 2.850.000 kişiyi silâh altına almıştı. Bunlardan 50.000 şehit, 35.000 bin yaralı, 240.000 hastalıktan vefat, 400.000 sakat, firar, kaçak, hasta vs. nedenlerden 1.565.000 toplamda 2.290.000 kişidir. Kafkas Cephesinde 500.000 Müslüman, 800.000 Ermeni, 200.000 Rum katl, tehcir, hastalık, amele taburlarında çalışırken vs. nedenlerden ötürü vefat etmiştir.²²⁵

20. Yüzyılın en önemli savaşı olan Birinci Dünya Harbi imparatorluk statüsündeki çok uluslu devletlerin sonunu getirmişti. Bu açıdan bakılırsa Osmanlı Devleti sadece savaştan yenik ayrıldığı yanı sıra milyonlarca kilometre karelik topraklarını ve egemenliği altındaki birçok milleti veya ülkeyi kaybetmişti. Kaybedilen her karış gerek ekonomik olarak gerekse de stratejik olarak çok önemli yerlerdi.²²⁶

²²³ Ercan Çağlayan, "I. Dünya Savaşında Çapakçur", *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Bingöl, 2014, s. 74.

²²⁴ William. L Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 165.

²²⁵ M.Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi (Tali Daru'l Harekâtlar ve Harbin Sonu)* C. 3, Çev. Kaymakam Bursalı Mehmed Niyazi, İstanbul Askeri Matbaası, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1928, s. 189.

²²⁶ Cihat Yıldırım, "Abdullah Kemal'in Hatıratında Birinci Dünya Savaşı ve Hicaz Cephesi", *XVI. Türk Tarih Kongresi Osmanlı Tarihi*, C. IV, Birinci Kısım, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2015, s. 197.

SONUÇ

Herhangi bir olay için değerlendirme yapılabilmesi için o olaya neden olan süreç ve sonrasındaki gelişmeler bir bütün olarak doğru bilgi ve belgeler ışığında araştırılıp sonuçlandırılmalıdır. Aksi takdirde tarihi süreç açık bırakılarak yeni yorum ve tenkitlerin ardı arkası kesilmez. Bu nedenle özellikle Arşiv belgeleri ve tetkik eserler ışığında hazırlamış olduğumuz çalışmamızda şu üç sonucu çıkartım. Birincisi XIX. Yüzyıl Avrupa'da yaşanan gelişmeler sonucunda bir dünya savaşının çıkması kaçınılmaz olmuştur. İkincisi Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıl boyunca iktisaden sömürge haline geldiği, XX. Yüzyıl başlarında kaybettiklerini kurtarma savaşı vermeye çalışırken eldekilerden de olduğu. Üçüncüsü Kafkas Cephesinde Ermenilerce başlatılan iç savaş ve tehcir hadisesi yanında Kürtlerin devlete son derece bağlılıklarını beyan edip eli silah tutan neredeyse tüm halkın topyekûn savaşa dâhil olmasıdır. Bu yaşanan hadiseler ışığında denilebilir ki;

Birinci Dünya Savaşı alelade başlayıp biten bir savaş değildir. XIX. Yüzyıl başlarında Fransız İhtilali ile başlayan süreç, yine bu sürece karşı durma gayretleri, ulus-milliyetçilik akımları devlet ve toplumların siyasi ve sosyal yapılarını alt üst etmişti. Yine Burjuvazinin etkisinin giderek yükselmesi kapitalist-sömürgeci ve emperyalist formda sürekli evrilmesi bunun sonucunda sanayi hammaddesi ve pazar elde etme yarışları çok yoğun bir rekabet ortamı yaratmıştı. Bu süreç ile güçlüler daha güçlü zayıflar ise daha zayıflamıştı.

Yukarıda belirtilen nedenlerin dürtüsü ile Avrupa'nın kalbinde bulunan Germen prensliklerinin bir araya gelip Alman Birliğini kurmaları ve bu birliğin yeni ve güçlü bir atılım yapması süreci farklı bir noktaya taşımıştı. 20. Yüzyıla yaklaşılırken Almanya dünya genelindeki sömürgelere karşı bir tehdit oluşturmaya başlayınca İngiltere, Fransa ve Rusya farklı bir tutum içine girmişlerdi. Artık güçlü devletler kendi çıkarları için Avrupa dışındaki toprakları masa başında paylaşmaya başlamışlardı. Sonuç olarak Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu insan kaynakları, eşitlik ve adalet gibi kavramlar rafa kaldırılmış Avrupa dışına çıkartılmamıştı.

Birinci Dünya Savaşı devletlerin toprak kazanma veya sınırlarını daha da genişletme savaşı değildir. Avrupalıların asıl niyetleri emperyalist politikalarını daha da genişleterek çıkarlarını korumaktı. Bu amaçlar ile halen bazı çok uluslu güçlü devletleri sözde milliyetçi bir tutumla parçalamak yoluna gitmişlerdi. Osmanlı

Devleti onlar için tamda istenilen bir saha idi. Balkanlar, Afrika, Ortadoğu ve nihayetinde Anadolu'da bunu uygulamaya aldılar. Önce Slavları, ardından Arapları ve en son Ermeni ve Kürtleri ayırmak için ellerinden geleni yapmaya başlamışlardı. Osmanlı Devletinden koparılan küçük devletleri kendi egemenlikleri altına alıp çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamışlardı. Anadolu Coğrafyasında Kürtlerin ve Türklerin birlikteliğini bozmaya güçleri yetmediğinden bağımsız bir Ermenistan kurdurulmamıştı.

Osmanlı Devleti 19. Yüzyıl boyunca hem iktisadi hem cephede bir fiil dünya savaşı vermekteydi. Özellikle Rusya 1820'den beri Osmanlı topraklarını sürekli taciz etmekteydi. Yine 1911 Trablusgarp, 1912-13 Balkan Savaşlarıyla Osmanlı Devleti perişan edilmişti. İttihat ve Terakki Yönetimi iç ve dış siyasetinde izlediği politikalar emperyalist yaklaşımları bertaraf etmek yerine elden çıkan toprakları geri kazanma gayretine dönüşmüştü. Bu amaçla ittifak arayışlarına girmişti. İlginçtir ilk teklifler 100 yıldır Osmanlıyı sömüren ve taciz eden İngiltere, Rusya ve Fransa'ya yapılmıştı. Ancak sonunda Almanya ile ittifak kurularak savaşa girişilmişti.

Enver Paşa ve arkadaşları savaşın Avrupa'da yapılacağını ve Almanların galip geleceği varsayımına kapılmıştı. Ancak Rusya'nın daha evvelden Osmanlıya karşı hazırlığı ve Kafkas Cephesinde beklenmedik bir şekilde saldırımları her şeyi alt üst etmişti. Yine hiç hesapta olmayan Ermeni isyanı doğuda çok feci felaketlere neden olmuştu. İttihat ve Terakki Sultan II. Abdülhamit zamanında bu tehlikeye karşı kurdurulan Hamidiye Alaylarını lağvetmesiyle müthiş bir asayiş boşluğu yaratmıştı. Bunu fırsat bilen Rusya Ermenilere tam destek vererek tüm ahaliyi ayaklandırmıştı. Osmanlı Devleti Nizami Birlikleri çaresiz kalmış, bölgede yaşayan Kürt ve Türk Aşiretlerinden Gönüllü İhtiyat Birlikleri oluşturmuştu. Savaş sürerken bu yapılanmaya gidilmiş bir düzen tesis edilene kadar birçok insan ölmüş, ya da göç etmiş, bölge yaşanamaz hale gelmişti. Harap edilmemiş bir tek şehir, kasaba ve köy kalmamıştı.

1915-16 yılları arasında Müfrezeler, Aşiret Süvari Alayları, Milisler, Amele Taburları ve halkın öz verili yardımları son derece kahramanca bir tutumla sergilenmişti. İnsanlar canlarını ve mallarını hiçe sayarak devletlerine sahip çıkmışlardı. Açlık, yokluk ve salgın hastalıklar bakımından Osmanlı Devleti en büyük yıkımı Kafkas Cephesinde yaşamıştı.

Çalışmamızın ana konusu olan Çapakçur Cephesi, özellikle Erzurum ve Muş'un işgal edilmesiyle Kafkas Cephesinin tam merkez noktası olmuştu. Çünkü Doğu Anadolu'da göçe zorlanan halkın çoğu bu bölgeye veya bu bölgeden geçmek zorunda kalmıştı. Yine Çapakçur Boğaz ve Gedikleri Anadolu içlerine sarkmayı engelleyebilecek son dağ kütlesine sahipti. Ruslar büyük yoğunluğunu bu bölgeye sevk etmelerinin en önemli nedeni Çapakçur hattını ele geçirip Harput, Malatya, Diyarbakır, Erzincan ve Dersim bölgelerine sarmaktı. Eğer Çapakçur geçilseydi muhtemeldir Ruslar tüm Anadolu çok rahat istila edebilirdi. Bu nedenle Başkomutanlık Vekâleti, 3. Ordu başta olmak üzere, 16. Kolordu ve daha sonra gönderilen 2. Orduya bu bölgenin neye mal olursa olsun korunması gerektiği belirtilmişti. İşte tamda bu sıralarda (1916) orduya ek olarak oluşturulan Çapakçur Müfrezeleri, Siğı, Oğnut, Karir, Kiğı, Boğlan, Şin, Ardaşin ve Genç hattında olağan üstü bir gayret ile Rusları ve Ermenileri bu bölgeden uzaklaştırmışlardı. Bu süreçte şahadet yanı sıra hastalıktan dolayı, yine katledilmek suretiyle yaklaşık 150 bin insan telef olmuştu.

Sonuç olarak, Birinci Dünya Harbi Avrupalı devletlerin iktisadi anlamda daha fazla kazanç, Osmanlı Devleti açısından da yitirdiklerini elde etme gayretiydi. Bu açıdan bakıldığında itilaf bloğu kendi çıkarları nedeniyle dünyayı bir büyük buhrana sürüklemişti. Yüz yıllardır kurulu bir düzen içinde yaşayan Ortadoğu, Afrika, Asya ve Uzak doğu'da sonu gelmeyen büyük bir otoritesizlik ve karışıklık hali hâkim olmuştu. Bu süreç günümüze kadar devam etmiştir.

20. Yüzyılın en önemli savaşı olan Birinci Dünya Harbi imparatorluk statüsündeki çok uluslu devletlerin sonunu getirmişti. Bu açıdan bakılırsa Osmanlı Devleti sadece savaştan yenik ayrıldığı yanı sıra milyonlarca kilometre karelik topraklarını ve egemenliği altındaki birçok milleti veya ülkeyi kaybetmişti. Kaybedilen her karış gerek ekonomik olarak gerekse de stratejik olarak çok önemli yerlerdi.²²⁷

²²⁷ Cihat Yıldırım, agm., s. 197.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-2.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-39-2.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-39-1.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-1.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-1a.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-2.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-2a.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-3.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-3a.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-4.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-4a.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-5.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-5a.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-6.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-6a.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-7.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-7a.
ATASE-BDH- Klasör: 2858-225-33-8.
BOA, 4311-323317.

Kitap ve Dergiler

AKBULUT Yılmaz, *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995.

Ahmet İzzet Paşa, *İstiklal Harbinin Gerçekleri "Feryadım" C. I*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

AÇIKSES Erdal - GÜHER Ebru, “Birinci Dünya Savaşı Ve Sonrasında Kafkas Cephesinde Rusların Ermeni Politikası”, *Türk Dünyası Araştırmalı Dergisi*, S. 223, Ankara, 2016.

AKÇORA Ergün Öz, “Van ve Çevresinde Ermeni İsyanların 1896-1916”, *Türk Dünyası Araştırma Vakfı*, İstanbul, 2007.

AKSÜT Ali Kemali, *Erzincan Tarihi (Erzincan Valisinin Kürt Raporu 1931)*. Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

AKŞİN Sina, *Siyasal Tarih (1908-1923, Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000.

AKSUN Ziya Nur, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2005.

AKYÜREKLİ Mahmut, *Kürtlerle Türkler Bin Yıllık Geçmişin Kısa Tarihi*, Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul, 2016.

AKYOL Taha, *Ortak Acı 1915 Türkler Ve Ermeniler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

ALLEN W.E.D - MURATOFF Paul, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

ALPAR Güray, “Kargapazarı Muharebeleri ve Erzurum savunmasında Seyyar Jandarma Birlikleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, 2017.

APAK Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

ARMAOĞLU Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih 1914-1980*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1984.

AYDEMİR Şevket Süreyya, *Enver Paşa Makedonya'dan Orta Asya'ya 1914-1922*, Remzi Kitapevi, 2018, İstanbul.

AYDIN Mesut-AYDIN Korkud, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cantekin Matbaacılık, Ankara, 2011.

BALKAN Recep, *Büyük Harpte Şark Cephesine Sağ Kanat Harekâtı*, 141 Sayılı Askeri Mecmua, S. 70, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul, 1946.

BAYLY Christopher Alan, *Modern Dünyanın Doğuşu (Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914)*, Çev. M. Neva Şellaki, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

BEYSANOĞLU Şevket, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'da ki Kafkas Cephe Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.49, 2000.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. I, *Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1970.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. Cilt 2. Kısım Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1978.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, C. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

BOĞUŞLU Mahmut, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.

CLEVELAND William. L, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2004.

ÇAĞLAYAN Tuncer, “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 49, Ankara, 2000.

ÇAĞLAYAN Ercan, “I. Dünya Savaşında Çapakçur”, *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Bingöl, 2014.

ÇAKMAK Fevzi, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

DAĞISTANLI Hadduç Fazıl, *Bir Kahramanın Hayatı Dağistanlı Muhammed Fazıl Paşa*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969.

ERARSLAN Cezmi, “Hamidiye Alayları”, *DİA*, C. 15, İstanbul, 1997.

EVSİLE Mehmet, “Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 36, C. XII, Ankara, 1996.

FIRAT Mehmet Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kemer Yayınları, İstanbul, 1998.

GARDNER Nikolas, *Kut'ül Amare*, Nesil Yayınları, Ankara, 2018..

GÖRGÜLÜ İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

GUZE, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev. Kaymakam Hakkı, 79 Numaralı Askeri Mecmua, S. 20, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul, 1913.

GÜLENC AHMET, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni Faaliyetleri”, *Uluslar Arası Birinci Dünya Savaşının 100. Yıl Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

GÜNDÜZ, Tufan *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.

HAVADİS, 1916 Yüz Yıl Önce, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

J. SHAW Stanford, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

----- *Osmanlı Tarihi C. VIII*, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

KARPAT Kemal H., *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

KAYA Mehmet – AKÇORA Ergün Öz, “Bingöl ve Bitlis’in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve Önemi”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, S.2, İstanbul, 2015.

KELEŞYILMAZ Vahdet, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.47, C. XVI, 2000.

KELEŞ Zülâl, “Cafer Tayyar Paşa”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, Ankara, 1999.

----- Cafer Tayyar Paşa, Doktora tezi, Ankara, 1993. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü.

KODAMAN Bayram, “1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.12, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.

KOCA Hüseyin, “Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16. Kolordunun Komutanı Mustafa Kemal Paşa”, *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay Basım Evi, Yıl 24, S. 46, Ankara, 1999.

KOCABAŞ Süleyman, “Ortadoğu’daki Büyük Tuzağın Kısa Tarihi Alman Kapanı”, *Derin Tarih Dergisi Kültür Yayınları*, İstanbul, 2016.

KÖSTÜKLÜ Nuri, “Kiğı Müdafaa-İ Hukuk Cemiyeti’ne Ait Bazı Belgeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi dergisi*, S.87, Ankara, 2013.

KURAN Ercüment, “Birinci Dünya Savaşı Maddesi” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, 1992.

KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948.

LARCHER M., *Büyük Harpte Türk Harbi “Tali Daru’l Harekâtlar ve Harbin Sonu”* C. 3, Çev. Kaymakam Bursalı Mehmed Niyazi, İstanbul Askeri matbaası, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1928.

MASLOFSKY, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi eserinin Tenkidi*, Çev; Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1935.

McCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı 1821-1922*, Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

MEYDAN Sinan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları I.Kitap*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2017.

Muş ve Bitlis Muharebeleri 1916, Belge No 1, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2017.

NİZAMOĞLU Yüksel , “1918 Yılında 3. Ordunun Kafkas Cephesindeki İleri Harekâtı ve Sonuçları”, *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslar Arası Kongresi Bildiriler Kitabı*, Çanakkale, 2015.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2007.

RENOUVİN Pierre, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi 1914-1918 C. I*, Çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Basımevi, 1977.

ROBERTS, J.M., *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2017.

SATAN Ali, “Hilafet ve Cihat Çağrısı”, *Derin Tarih Dergisi Özel Sayı 1*, Kasım, İstanbul, 2014.

SELIŞIK Selahattin, *Büyük Harpte Kafkas Harekâtı Mıntıkasında 2. Ordunun 1332(1916) Yaz ve Sonbahar Muharebeleri*, Askeri Mecmua, S. 62, , Askeri Matbaa, İstanbul, 1944.

----- *Kafkas Cephesinde 10. Kolordunun Birinci Dünya Savaşının Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

SEREZ Mehmet, “Alman İttifakı Ve Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşına Girmesi”, *Uluslar Arası Birinci Dünya Savaşının 100. Yıl Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

SERDAR M. Törehan, “Birinci Dünya Harbinde Bitlis”, *Uluslar Arası Birinci Dünya Savaşının 100. Yıl Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

SERTOĞLU Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, Ankara, s.3526.

SİVRİ Pir Murat, “Seferberliğin İlanından Sarıkamış Harekâtına Kadarki Gelişmelerde Hafız Hakkı Paşa”, *Anasay 3 Aylık Ulusal Dergi*, S. 2, 2017.

ŞAKİR Ziya, *1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul, 1943.

TAŞÇIOĞLU Ömer Lütfi, “Birinci Dünya Harbindeki Türk Ve Ermeni Kayıpları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.19, S. 2, Aralık, 2017.

TEMİZGÜNEY Firdes, *Emval-ı Metruke Meselesi 1915-1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

TEZER Şükrü, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

TÜRKMEN Zekeriya, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 48, Ankara, 2000.

ÖĞÜN Tuncay, “Kafkas Cephesinde Kader Anı Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002.

ÖZAL İlkin Başar, *Kısa Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.

ÖZDEMİR Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

ÖZLÜ Hüseyin, “Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde 16. Kolordunun Harekât Planı Muş ve Bitlisin İşgalden Kurtuluşu”, *100. Yıl Münasebetiyle Birinci Dünya*

Savaşında Kafkas Cephesi Uluslar Arası Sempozyum Bildirileri Kitabı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Erzurum, 2014.

YAVUZ, Nurcan, Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi, <http://dergiler.ankara.edu.tr>

YİĞİTBAŞ Mehmet Sıddık, *Kığı*, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950.

YILDIRIM Cihat, “Abdullah Kemal’in Hatıratında Birinci Dünya Savaşı ve Hicaz Cephesi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Osmanlı Tarihi, 4. Cilt, 1. Kısım*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

ZÜRCHER Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

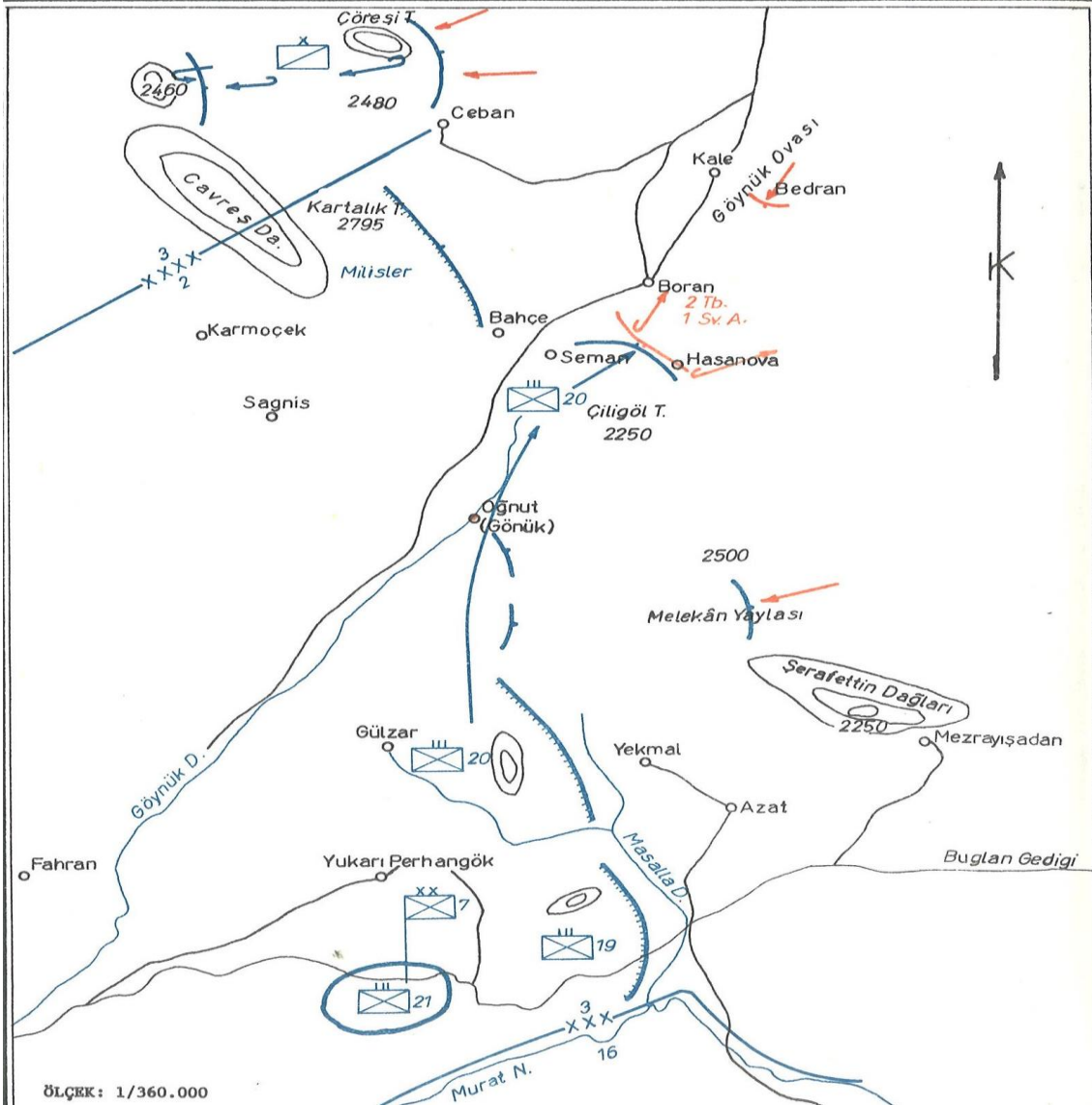
EKLER

HARİTA 1

BİRİNCİ CİHAN HARBİ DOĞU CEPHESİ 2 nci KISIM 3 ncü Kolordunun Durumu (11-Temmuz-1916)

Çnkur:
Harf Tarihi Bşk.

Kroki :16

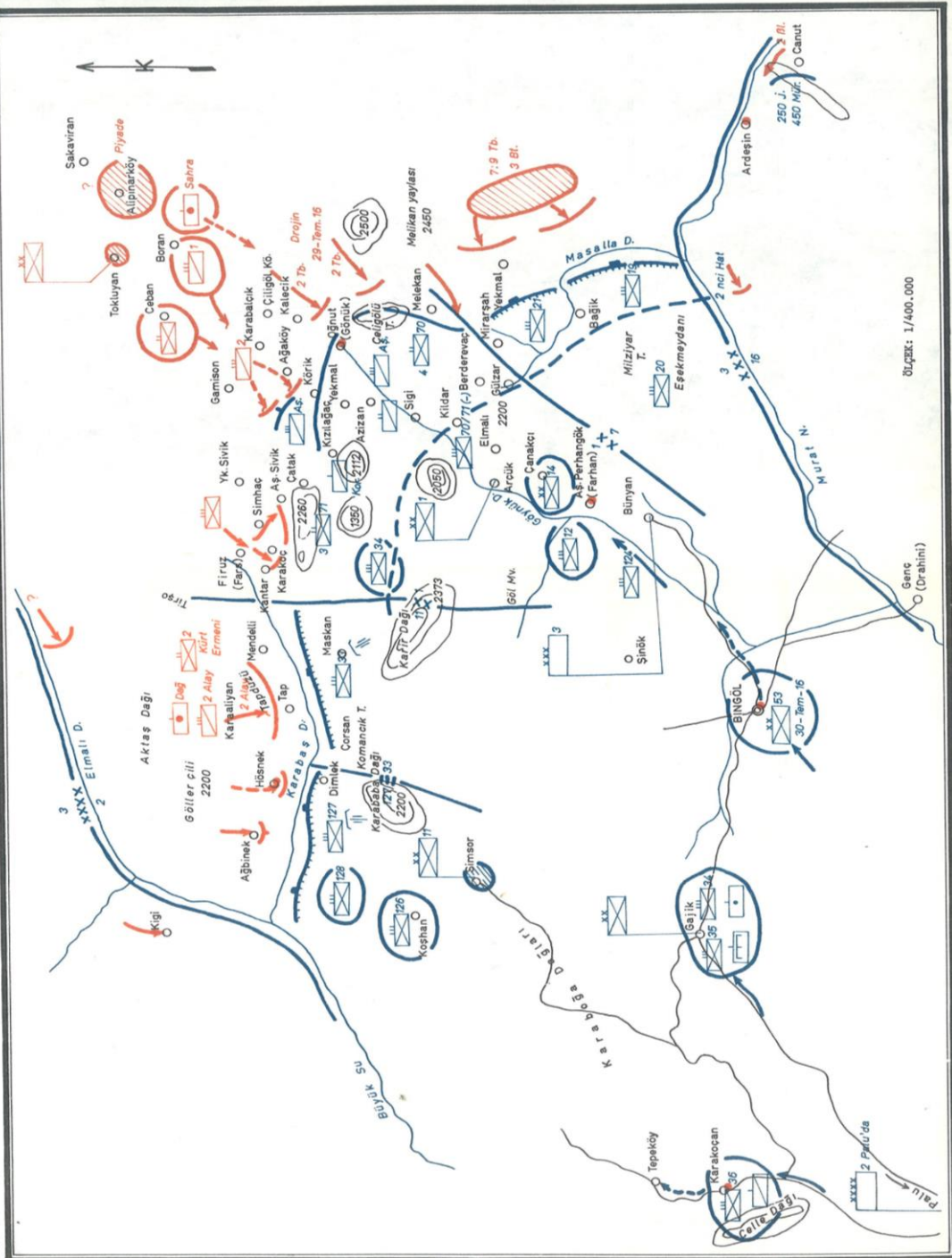
ÖLÇEK: 1/360.000

HARİTA 3

2 nci KISIM
2 nci Ordunun Durumu
(30 Temmuz 1916)

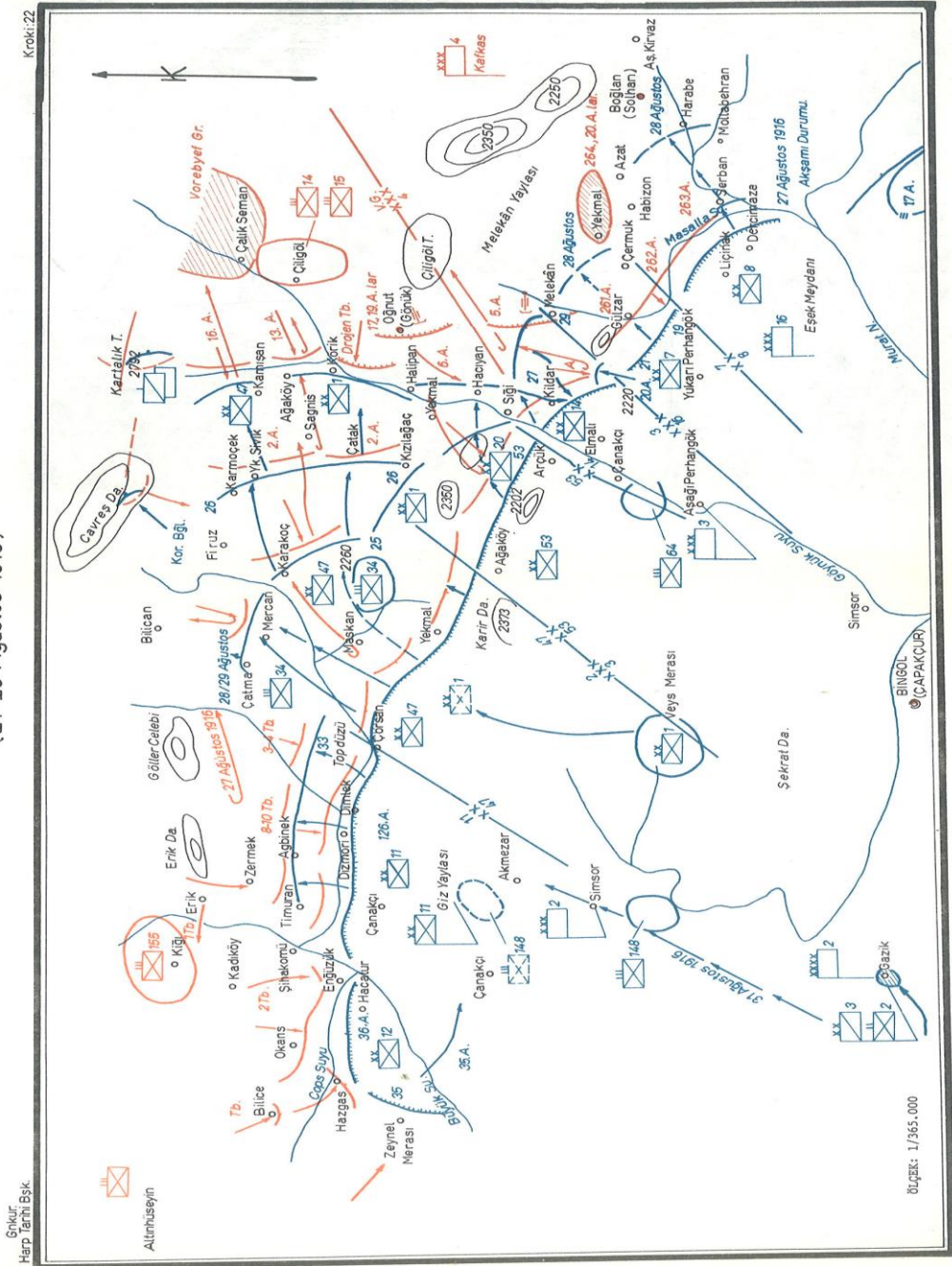
Gnckur.
Iarp Tarihî Bşk.

Kroki: 18 a

HARİTA 6

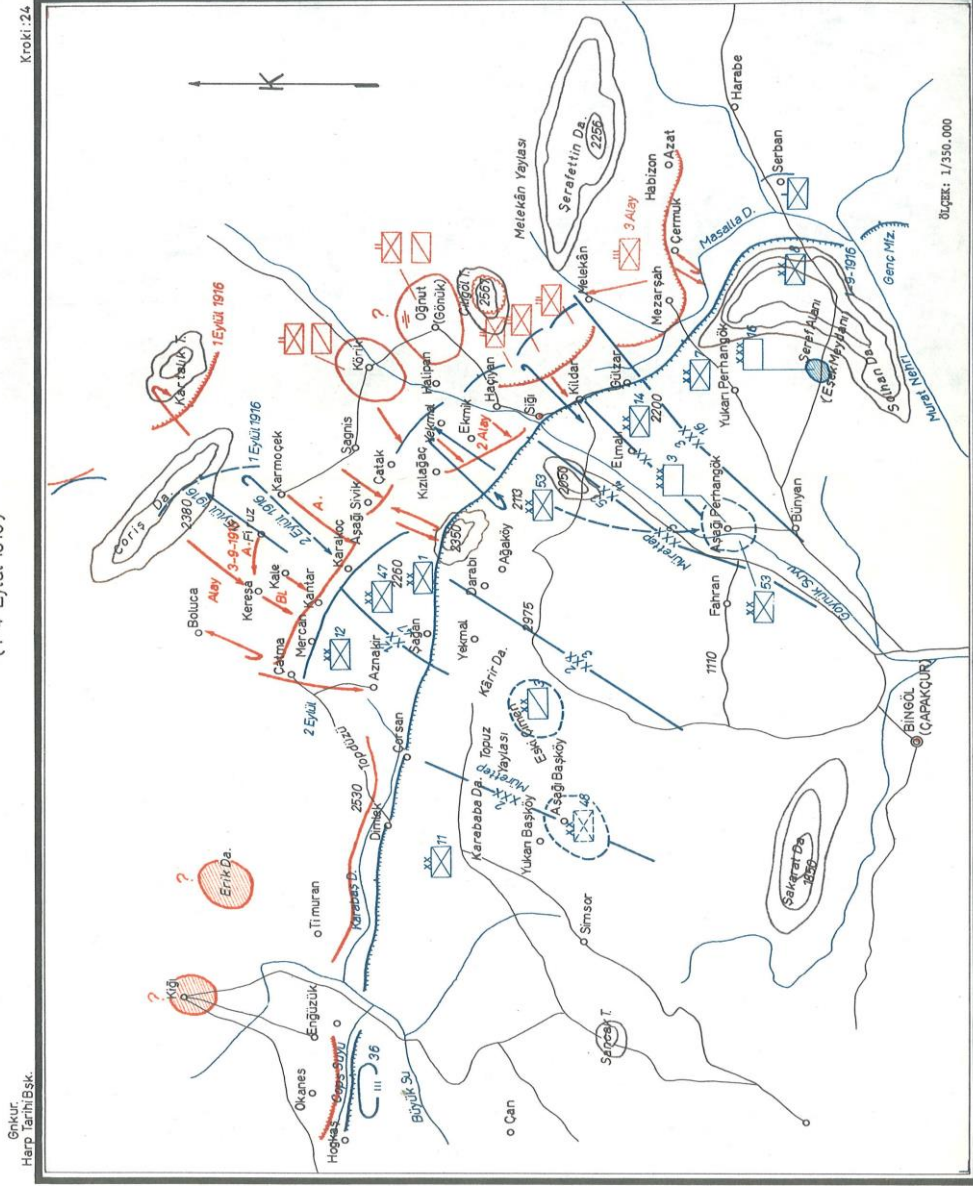
BİRİNCİ CİHAN HARBI DOĞU CEPHESİ 2 nci KISIM 2 nci Ordunun Harekâtı (21-28 Ağustos 1916)

Ölçek: 1/365.000

HARİTA 7

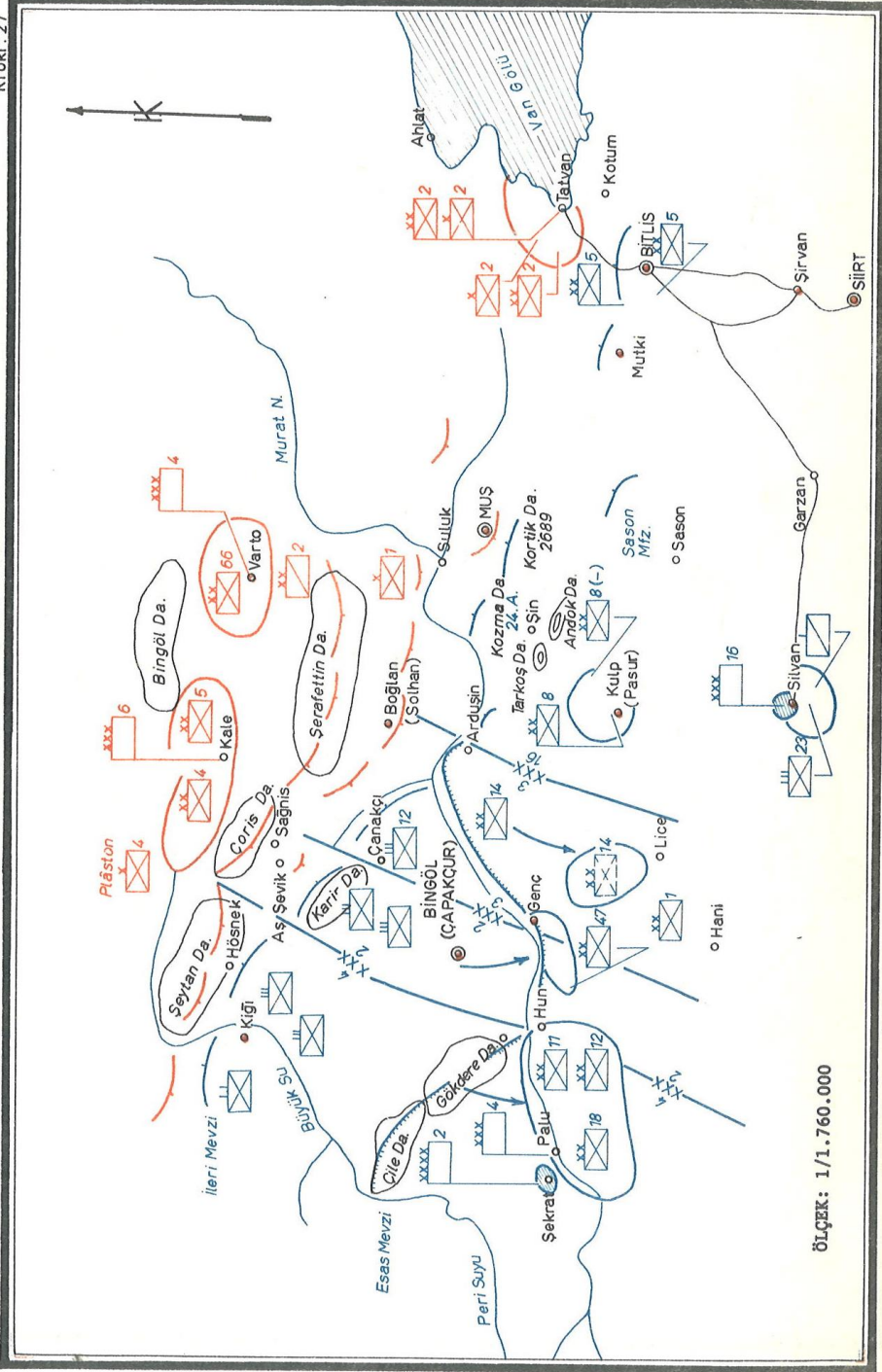
DOĞU CEPHESİ 2 nci KISIM İki Tarafın Durumu (1-4 Eylül 1916)

BİRİNCİ CİHAN HARBİ
DOĞU CEPHESİ
2 nci KISIM
İki Tarafın Durumları
(Kasım ve Aralık 1916)

Gnknur
Harb Tarihi Bşk.

Kroki : 27

ÖLÇEK: 1/1.760.000

